

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDINENSIS

SECTIO HISTORICA

1957

TÖRTÉNELEM

ИСТОРИЯ

HISTOIRE

II.

SZEGED

1957

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDINENSIS

SECTIO HISTORICA

1957

TÖRTÉNELEM

ИСТОРИЯ

HISTOIRE

II.

SZEGED

1957

SZERKESZTETTE:

MÉREI GYULA

A kiadásért felelős a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja
A kézirat nyomdába érkezett: 1957. október. Megjelenés: 1957. december. Példányszám: 500

1957

Terjedelem: 5,25 (A/5) ív

Készült: linó szedéssel, íves magasnyomással, az MNOSZ 5601-54 és az MNOSZ 5602-50
A szabványok szerint

Szegedi Nyomda V. 57-4237

Felelős vezető: Vincze György

AZ ALFÖLD NÉPÉNEK HARCA A TÖRÖK HÓDÍTÓK ELLEN A MOHÁCSI CSATA UTÁN, 1526—1527

BÁNKUTI IMRE

I.

HARCOK AZ 1526-OS HADJÁRAT IDEJÉN (1526 SZEPTEMBER—OKTÓBER)

Bevezetés

E rövid tanulmány célja, hogy megkísérelje a Mohács utáni események új oldalról való megvilágítását. Bár mindössze alig egy év történetéről van szó, mégis fontos megvizsgálni a mohácsi csatától az 1527 nyarán kitört belső háborúig kialakult helyzet egyes mozzanatait, mert történetíróink által eddig helytelenül értékelt vagy teljesen mellőzött adatokra bukkanunk a parasztság honvédő szerepét illetően. Eddig alig akadt magyar historikus, aki csak említésre is méltatta volna a nép törökellenes harcát közvetlenül Mohács után. Mindössze csak Jászay Pál¹ és Acsády Ignác² nevét említhetjük, azonban ők is csak néhány szót, legfeljebb pár mondatot szentelnek e nagyjelentőségű ténynek. Viszont többi történetírónk — köztük pl. a haladó Horváth Mihály is — még csak meg sem említi a dolgozó nép harcát Mohács után. E mellőzés oka világos: polgári történészeink nem ismerték fel, vagy lebecsülték a nép szerepét a történelem alakításában s ezért alig, vagy egyáltalán nem tulajdonítottak jelentőséget a dolgozó tömegek fellépésének a pusztító török csapatok ellen.

¹ Jászay Pál, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. köt. Pest, 1846. E munka igen alaps, sok szempontból forrásértékű, de elavult módszere miatt teljesen áttekinthetetlen. Egyébként Habsburg-párti szempontból tárgyalja az eseményeket.

² Acsády Ignác két munkájában is említi röviden a parasztság ellenállását: A jobbágyság története, Bp., 1906, 198. old. és a Szilágyi Sándor által szerkesztett Magyar nemzet története V. kötetében: Magyarország három részre szakadása 1526—1608, Bp., 1897., 9. old. Kápolnai Pauer István, A mohácsi hadjárat 1526-ban c. cikkében (Hadtörténeti Közlemények, 1889. évf.) csak az adatokat sorolja fel, anélkül, hogy forrásait megnevezné s bármiféle elméleti következtetést levonna. Cikkje így egyáltalán nem használható. L. még: Szurmay Sándor, A mohácsi hadjárat 1526-ban, Bp., 1901. 66. old. Melléklet a Ludovika Akadémia Közlönye 1901. évi januári számához.

³ Mohácsi Emlékkönyv. Bp., 1926. 254. old.

Gyalókay Jenő, a Horthy-korszakban működött hadtörténetíró pl. nyíltan kijelentette: »Az, ami Mohács után történt, katonai szempontból egyáltalán nem érdekes, mert nem volt többé magyar hadsereg, amelyet a szultán elé a győzelem reményével lehetett volna állítani.«³ Ez utóbbiban Gyalókaynak részben igaza van, bár egyáltalán nem lett volna érdektelen, ha megvizsgálja: a mohácsi csata után is a magyar uralkodó osztály volt az oka annak, hogy a parasztság harckészsége ellenére ilyen hadsereg nem jött létre. Másrészt viszont helytelen a török sereg katonai értékének túlbecsülése és a nép harcának teljes mellőzése, mert éppen Mohács után derült ki, hogy a hazaszeretettől fűtött parasztok nemegyszer egyenrangú ellenfelei lehettek a jól felszerelt török reguláris csapatoknak is.

1.

A katonai helyzet a mohácsi csata után

A magyar nemesi hadsereg szétfűzése után a következő reguláris erők állottak — legalábbis papíron — szemben a győztes török sereggel:

a) Szapolyai János kb. 5000 főnyi serege, amely a csata időpontjában a Tisza—Maros háromszögben, Szeged mellett táborozott. A sereg létszámának megítélése roppant nehéz, mert az egykorú források adatai szélsőséges eltéréseket mutatnak. Pl. Ferdinánd, Szapolyai ellenlábasa, egyszer 14 000, majd 15—20 000,⁴ Frangepán Kristóf 30 000,⁵ Záray Jeromos 40 000⁶ emberről beszél, külföldön meg éppen 50 000⁷ főre becsülték az erdélyi vajda seregének létszámát. Ezek az adatok általában vagy Szapolyai ellenfeleitől erednek, akiknek érdekükben állott a vajda seregének létszámát nagyítani, hogy ezzel felelősségét a mohácsi vereségben növeljék, vagy külföldiektől és távollevőktől származnak, akik csak bizonytalan hírekből és nem személyes élmények alapján tudták megítélni a sereg létszámát. Fenti adatokat tehát már ezért is el kell vetnünk, ha az általuk említett nagy számokat önmagukban véve nem is tartanánk gyanúsnak. Nem sokkal több útmutatást nyújtanak a hazai eredetű adatok sem. Szerémi György⁸ nem említ létszámot. Istvánffy Miklós szerint⁹ a vajda serege 40 000 főnyi volt, ő azonban mintegy háromnegyed évszázaddal később írta művét és emellett erősen Habsburg-szempontról tárgyalja az eseményeket.

⁴ Ferdinánd osztrák főherceg levele Margit főhercegnőhöz, Bécs, 1526. november 24. Brüsszeli Okmánytár, I. Pest. 1857. 46. old. (kiadja Hatvani Mihály. MHHD. 1.) és 1526. szeptember 22-i levele Károly császárhoz: Gévy, Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pfote. ... I. Wien, 1838. 16—21. old.

⁵ Levele 1526. szeptember 29. Choprichról (Horvátország), Magyar Történelmi Tár, XXV., Bp., 1878., 379—381. old.

⁶ Jászay Pál i. m. 21. old.

⁷ Calender of State Papers relating to English Affairs existing in the archives and collections of Venezia. I—VIII. London, 1864—1884. 1527. szeptember 20-i jelentés. Idézi: Acsády Ignác i. m. (Magyarország három részre szakadása) 9. old.

⁸ Szerémi, Epistola de perdicione Regni Hungarorum. Kiadta Wenzel Gusztáv, Pest, 1857., Monumenta Hungariae Historica Scriptorum sorozatának I. köt. 123. old. — Magyarra lefordította Erdélyi László, Mohács nemzedéke címen, Szeged, 1941.

⁹ Istvánffy Miklós, Regni Hungarici historia ... Köln, 1724., 83. old.

Sokkal nagyobb súllyal esik latba és perdöntőnek tekinthető két kortárs, Zermegh János és Várday Pál adata. Zermegh János ekkor Szapolyai párthíve volt és még később is, amikor Ferdinándhoz csatlakozott, jóindulattal beszélt Jánosról. Ő 20 000-nél több embert említ.¹⁰ Valószínű, hogy Zermegh személyesen látta a vajda seregét, de nem Szegednél, hanem később, amikor már nyilván erősen megduzzadt a táborba özönlő, Szapolyai-párti kis- és középnemesek többezres tömegétől.¹¹ Zermegh adata tehát nem fedheti az 1526 augusztus végén fennálló helyzetet. Az sem valószínű, hogy Szapolyai húszezer főnyi sereget tudott, vagy össze akart volna szedni. Miután célja a királyi trón megszerzése volt, nem pedig a török elleni harc, húszezernél jóval alacsonyabb létszámú sereg is bőven elegendő lehetett. Erősen figyelembe kell tehát venni, sőt — véleményem szerint — a valóságot leginkább megközelítőnek kell tartanunk Várday Pál adatát is. Várday Pál egri püspök 1526-ban Szapolyai egyik familiárisa. Később Ferdinándhoz pártolt s 1538-ban, mint esztergomi érsek és Ferdinánd híve, a pápai nunciussnak egy bizalmas beszélgetés során kijelentette, hogy Szapolyainak a mohácsi csata idején mindössze 5000 főnyi serege volt.¹² Tekintve, hogy ez a létszám abban az időben már komoly seregnek számított s figyelembe véve a fent elmondottakat, valamennyi forrás közül Várday Pál adatát fogadhatjuk el a legrealisabbnak.¹³ Ez természetesen egyáltalán nem csökkenti Szapolyai felelősségét. Még így is az ő hadserege volt a mohácsi csata után a legnagyobb az országban s ennek ellenére az elkövetkező súlyos hetekben sem tett semmit az ország megmentése érdekében.

b) Frangepán Kristóf zenggi, vegliai és modrusi gróf Szlavóniában gyülekező csapatai.¹⁴ Létszámuk azonban a mohácsi csata időpontjában legfeljebb néhány száz fő lehetett.¹⁵ Maga Frangepán csak szeptember 1-én ért Zágrábba 450 lovasával.¹⁶ Innen kezdte meg a szervezést, nyílt levelet bocsátott ki mindenfelé, sőt a parasztságot is felszólította a fegyverfogásra. Ekkor még azt hitte, hogy a király megmenekült s ezért a Lajoshoz írt levélben azt tanácsolja, hogy Budán várja be a törököt, ő Szlavó-

¹⁰ *Zermegh János*, *Rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem*. Kiadva: Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*... II. Bécs, 1746. 384. old.

¹¹ *Sörös Pongrác*, *Zermegh János és munkája c. dolgozatában azt írja, hogy Zermegh — aki ekkor már Szapolyai kancelláriájában dolgozott — nem lehetett jelen a szegedi táborozásnál* (Századok, 1907. évf. 99. old.).

¹² *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, I. Abteilung IV. Band. Bearbeitet von *Walter Friedensburg*, Gotha, 1893., 240. old.

¹³ Szapolyai seregének létszámát Gyalókay is vizsgálat alá veszi és Zermegh adatait fogadja el, tehát a 20 000 főt (Mohácsi Emlékkönyv, Bp., 1926., 244—245. old.).

¹⁴ Szlavóniának ebben az időben a mai Horvátország nyugati részét nevezték.

¹⁵ *Istvánffy* (i. m. 83. old.) azt írja, hogy Frangepán Kristóf 15 000 emberével Szentandrásnál állott, nem messze a Drávától. Ez tévedés, legfeljebb egy hónap múlva, azaz szeptember végén lehetett ez a helyzet, seregének a létszáma azonban sohasem érte el a 15 000 főt.

¹⁶ Frangepán Kristóf 1526. szeptember 5-én Zágrábban kelt, glagolita betűkkel írt levele. Közölve *Kukuljevic Iván*, *Acta Croatica*... Vol. I. 215—218. old. és onnan *Joh. Bapt. Tkalcic*, *Poojestni Spomenici Slob. Kralj. grada Zagreba*... (Momumenta Historica lib. reg. civitatis Zagrabiae.) III. Zágráb, 1896., 251—252. old. Magyarul *Jászay* i. m. 25—26. old. Jászay tévesen 1500 embert említ. Vö. még *Brodarics István*, *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio*. Ford. Szentpétery Imre. Bp., 1903. 50. old.

niából nyolc nap alatt 20 000 embert vár s segítségére megy.¹⁷ Szlavóniából tehát csak bizonyos idő, legfeljebb egy hónap múlva lehetett komolyabb katonai erőt várni, hiszen Frangepán a sereggyűjtést csak szeptember elején kezdte meg, — a 20 000 ember pedig legfeljebb vágyálom, túlzott reménység lehetett.

c) A városok zsoldosai és tüzérsége. Még a mohácsi csata előtt utasították a városokat, hogy zsoldosokat állítsanak és azokat küldjék a királyi táborba. A városok azonban épp olyan lanyhán teljesítették honvédelmi kötelességüket, mint a nemesség. Így a zsoldoscsapatok egyik városból sem jutottak el a mohácsi ütközetbe, hanem — a legjobb esetben is — ekkor állhattak szervezés alatt. Nem tudjuk, milyen létszámú csapatokat voltak képesek az egyes városok kiállítani,¹⁸ de tekintve azt, hogy a városok jelentős tüzérséget is fel tudtak szerelni, ezek a seregek összességükben elég jelentős erőt képviselhetek volna.

d) A mohácsi csata időpontjában olyan külföldi csapatok is voltak az országban, amelyek az ütközet helyére már nem jutottak el. A cseh segédcsatások egyrésze Székesfehérvár közelébe és Győrig jutott el, sőt sziléziai vértések is útban voltak.¹⁹ Ugyancsak elérte már az ország határárt Neuhaus Ádám cseh kancellár is.²⁰ E külföldi segédcsatások számát nem ismerjük. Miután azonban senki sem küldte őket a török ellen, a mohácsi vereség hírére visszafordultak, ütközben raboltak és fosztogattak, majd hazatértek.²¹

2.

Az uralkodó osztály hazaárulása

A fenti áttekintésből láthatjuk, hogy az országban a *mohácsi vereség után* is eléggé jelentős számú reguláris csapatok voltak. Ezekkel azonban az uralkodó osztály vezető tagjai rendelkeztek. Ugyancsak ezek — a nádor, püspökök, nagybirtokos bárók — kezében voltak azok az eszközök is (pl. várak, pénz, stb.), amelyek a védelem megszervezésének anyagi alapját képezték. Így nem lehet közömbös annak megvizsgálása, milyen magatartást tanúsítottak e sorsdöntő napokban az életben maradt funkcionáriusok. A védelem megszervezése a lehető legsürgősebb feladat volt, hogy a török dúlásának elejét vegyék, vagy legalábbis pusztításait minimális mértékre csökkentsék. *Ehelyett a magyar nemesség és bárók ugyanazt a bűnös önzést, tehetetlenséget, gyávaságot és nemtörődömséget tanúsították, mint Mohács előtt.*

¹⁷ Jászay i. m. 27—28. old.

¹⁸ Eperjes 45 főnyi csapatot fogadott zsoldba és szerelt fel teljesen, egy ágyúval, lőszerez, kocsikkal. *Iványi Béla* közleménye, *Hadtörténelmi Közlemények*. 1910. évf. 446—451. old.

¹⁹ Brodarics i. m. 50. — Istvánffy i. m. 83. old.

²⁰ Brandenburgi György ellenben nem is mutatott hajlandóságot Lajos megsegítésére, mert egész idő alatt Pozsonyban, a határszélen vesztegelt. *Ortvay Tivadar*: *Mária királyné*... Bp., 1914. 211—212. old.

²¹ Brodarics István 1526. szeptember 6-án Pozsonyban kelt levele. *Acta Tomi-ciana*, VIII. 221. old. — Ortvay i. m. 201. old.

Azok a vezetők, akik élve maradtak a mohácsi csata után s akiknek kötelessége volt a védelem megszervezése, futásban kerestek menedéket, vagy biztonságot nyújtó váraikban várták be a vész elvonulását, ha éppen nem fordultak szembe az egyedül nemzeti érzésű dolgozó tömegekkel.

Mindenekelőtt Szapolyai magatartása érdemel figyelmet. *Köztudomású volt róla már a csata előtt, hogy a trónt akarja megszerezni.* A király seregéhez szándékosan nem csatlakozott — hiszen célja elérése érdekében ekkor már a törökkel állott szövetségben.²² Természetes tehát, hogy esze ágában sem volt a vezetése alatt álló sereget a pusztító török csapatok ellen fordítani. Ki sem mozdult Szeged melletti megerősített táborából, s kísérletet sem tett arra, hogy a török csapatok dúlásait megakadályozza, bár a Szeged felé közeledő Ibrahim nagyvezér csapata gyengébb volt az övéénél.²³ Ehelyett seregét a korona megszerzésére használta fel.

Báthory István nádor futva menekült a csatából, de futás közben még szakított időt magának arra, hogy a pécsi káptalan menekvő kanonokjait kifossa;²⁴ ezután hónapokig hírt sem lehetett hallani felőle, holott a király halála után éppen neki, a nádornak lett volna elsősorban a kötelessége az ország védelmének szervezése. Hasonló sorsra jutottak a Győr megyei Alsókra (Györszentmárton) menekült báttai szerzetesek és polgárok is, csakhogy őket a pannonthalmi főapát rabolta ki.²⁵

De más főnemesek is rászolgáltak a »tetves rablólovag« címére. Rosályi Kun Pál Szatmár megyei főnemes a királyné és a menekülő budai polgárok hajóit fosztogatta. Ebben többek között Orbáncz Endre esztergomi várparancsnok volt a cinkosa, aki azonban a török elől gyáván otthagya a rábízott várat.²⁶

Werbőczy István, aki csak néhány hónappal azelőtt fojtotta vérbe a besztercebányai bányászok felkelését, most a Zólyom megyei Dobronya várába vonult vissza s itt várta be az ellenség elvonulását, persze anélkül, hogy a kisujját is megmozdította volna a védelemre.²⁷

Az ország cserbenhagyásában maga a királynő járt az élen. Már előbb is útrakészen állott, s amikor augusztus 30-án éjjel hírt vette a csata elvesztésének, lóhalálában Pozsonyba menekült, ahol nem a védelmet, hanem bátyjának királlyá választását készítette elő. Kíséretében volt a feudális magyar állam legfőbb vezetőinek egy csoportja, köztük Szalaházy

²² Szerémi i. m. 120—121. old. Szerémi adatait hiteleseknek fogadhatjuk el, mert állításait Szapolyai tettei tökéletesen és teljes mértékben igazolják. A törökkel való szövetségről ugyan már kortársai rebesgettek, és a későbbi események ezt teljesen be is igazolták, de polgári történéseink jórésze mégis az utolsó „nemzeti” királynak tette meg őt.

²³ Ezt *Szekfű Gyula* is megállapítja róla. Magyar Történet. III. köt. Bp., 1935. 13. old.

²⁴ Ezt János király 1527. február 27-én kejt oklevelében említi. *Katona István*, *Historia critica*... XX. 35. old. és Magyar Egyháztörténeti Emlékek a hitújítás korából (ezután rövid: MEE) I. Bp., 1902. 303—304. old. — *Jászay* i. m. 11—12. old.

²⁵ *Katona István* i. m. XX. 25—26. old. és MEE. I. 277—278. old. *Jászay* i. m. 12. old.

²⁶ *Brodarics István* i. m. 51. old. — *Istvánffy Miklós* i. m. 83. old. — *Jászay* i. m. 12—13. old.

²⁷ *Fraknói Vilmos*, *Werbőczy István életrajza*, Bp., 1899., 237—238. old. Erősen túlértékeli, ill. teljesen meghamisítja Werbőczy „védelmi” tevékenységét, amelyet éppen csak maga Werbőczy említ egyik levelében, de más, szavahihető forrásokból egyáltalán nem igazolható.

Tamás veszprémi püspök, Thurzó Elek, Bornemissza János, valamint báró Burgio János pápai követ.²⁸ Mária példáját a gazdag budai és pesti polgárok is követték, ellenben a királyi vár megerősítését elmulasztották: Bornemissza várkapitány mindössze 50 gyalogost hagyott benne, ő maga pedig megfutott.²⁹ Buda megerősítésének elmulasztása súlyos hiba volt, mert a vár jelentékeny időre lekötötte volna a török sereget s ezzel időt biztosított volna a védelem szervezésére.

Az ország helyzete tehát 1526. szeptemberében katasztrófális volt: az uralkodó osztály egyetlen tagja sem tett kísérletet arra, hogy az ország erőit megszervezze az ország szívében álló ellenség ellen. A főnemesség és nemesség által 1490 után létrehozott anarchia most, éppen a legkritikusabb időpontban érte el csúcspontját és teljes pusztulással fenyegette az országot.

Igen sokan azt hitték, hogy az ország elveszett. Thurzó Elek, aki maga is Pozsonyba menekült, 1526. szeptember 29-én így írt a lengyel királynak: »Egész Magyarország annyira összetört, és megrémült, hogy hacsak Isten, Felséged és a keresztény fejedelmek nem segítik, nekünk s az egész hazának vége van... Nincs is valamilyen remény, hogy az ország továbbra is fennállhasson.«³⁰ Thurzó pesszimizmusa a súlyos helyzet ellenére sem volt indokolt. A külföldi fejedelmek ugyan nem segítettek (mint máskor sem, amikor az ország egyedül állott szemben a túlnyomó erejű ellenséggel), az ország mégis fennmaradt — s ez nem utolsó sorban a Thurzó által számításon kívül hagyott népnek volt köszönhető.

3.

A Mohács utáni katonai események (1526. szeptember—október).

Fentiekben megkíséreltük az ország katonai és politikai helyzetének részleges vázolását a mohácsi csata időpontjában. Ezek után rátérhetünk a tulajdonképpeni tárgyra: hogyan vette fel a nép a harcot a török betolakodókkal és milyen eredményeket ért el?

Szulejmán az 1526. augusztus 29-én délután lejátszódó rövid, de számára teljes győzelmet hozó ütközet után nem üldöztette a magyar csapatokat. Seregét összevonta s egészen szeptember 2-ig a táborban tartotta.³¹ E túlzott óvatosság valószínűleg a bizonytalanságból fakadt; a szultán bizonyára újabb támadástól tartott, túlbecsülve a Jagellók monarchiájának katonai potenciáját. E pihenő alatt kivégeztette a foglyokat (mintegy 2000 embert), eltemettette a halottakat s Nándorfehérvárra szállíttatta a zsákmányolt magyar ágyukat. A diván augusztus 31-én határozta el az indulást Buda felé s az akindzsik bégjei szeptember 2-án engedélyt kaptak a

²⁸ Zermegh János i. m. 383. old. — Istvánffy i. m. 83. old. *Kemálpasazáde*, török történetíró: Mohácsnéme. Kiadta Thury József: Török történetírók, I. Bp., 1893. 255. old. Báró Burgio pápai követ jelentései (ford. Bartoniek Emma), Bp. 1926., 98., 107., 123. old.

²⁹ Szerémi i. m. 122—125. old. — Jászay i. m. 15—16. old.

³⁰ Acta Tomicianiana, VIII. 224—225. old.

³¹ Ebben forrásaink megegyeznek (*Brodarics* i. m. 51. old.; Szulejmán naplója, kiadta Thury József i. m. 316. old.; Jászay i. m. 6—7. old.).

portyázásra.³² Elsőnek Pécs, a középkori Magyarország egyik legszebb és leggazdagabb városa esett áldozatul a barbár pusztításnak. Kulcsait önként átadta ugyan, de ez semmit sem használt: lakosait harmadnap a törökök a vásártérre hajtották és lekasabolták, a várost kirabolták és felégették. Csak a vár maradt épen, szép templomával,³³ valószínűleg azért, mert a környékről odamenekült lakosság — mint más várak esetében is: főként a parasztság, — megvédte. A pécsi polgárság sorsa napnál világosabban bizonyította, hogy a lakosság számára csak egyetlen helyes út maradt: *a hódítók elleni harc az utolsó csepp vérig, hiszen a meghódolás a biztos, de dicstelen pusztuláshoz vezetett, míg ellenállás esetén volt legalább valami remény a győzelemre.*

Hogy Szulejmán elhatározta magát Buda megszállására, abban több tényező játszhatott közre. Ezek között kétségtelenül az első helyen állott a rablás, pusztítás s ezzel az ország ellenálló képességének gyöngítése. Ez a hódító törökök kedvenc taktikai fogása volt, amelyet előzőleg a balkáni államokkal szemben is alkalmaztak: így az áldozatul kiszemelt ország a döntő roham pillanataig már jelentős károkat szenvedett gazdasági és katonai téren.³⁴ E fő szempont mellett a háttérben ott lappanghatott az a szándék, hogy kedvező körülmények esetén állandó hódításra is törekedjék. E kedvező körülmények azonban nem jöttek létre. Az viszont semmiképpen sem lehetett a Buda elleni támadásnak az oka, amit Jászay említ, hogy ti. a szultán Szapolyai és Frangepán Kristóf oldaltámadásától tartott s ezért »táborozási kalandját« minél előbb be akarta fejezni.³⁵ Szapolyaitól nem kellett tartania (s ezt éppen a szultán tudta legjobban), Frangepánnak pedig egyelőre alig volt katonája.

Az akandzsik megjelenése nagy rémületbe ejtette a lakosságot. »Az urak, nemesek és polgárok nagyrészt odahagyták váraikat, városaikat; csak a szegény védtelen parasztság maradt veszteg, melyre aztán annál súlyosabban nehezedtek a vészterhes órák.«³⁶ Az égő falvak füstje beborította egész Dunántúlt. A pusztulás méreteit nem tudjuk bizonyosan megállapítani. Az egykorú Verancsics Antal szerint a »terek császár száguldókat bocsáta mindenfelé, kik mind Szalát, Somogyot, Vas vármegyét, Sopron vármegyét, Tolnát, Pilis vármegyét mind Budáig elégeté, dúlatá. (Sic!) Az nipe, kit levágának, kit elrablának.«³⁷

Míg az akindzsik végezték a maguk borzasztó pusztítását, azalatt a fő-sereg is felkerekedett szeptember 3-án (Mohács felgyújtása után) s lassú menetben megindult Buda felé. 4-én elrendelték a seregben, hogy az újabb férfi-foglyokat (mintegy 4000 embert) végezzék ki, az asszonyokat pedig bocsássák szabadon. Ugyanakkor eltiltották a portyázást is. Ez intézkedések okát nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy katonai okai lehetnek, talán Buda ostromára készült a szultán, nem ismerve annak helyzetét

³² Jászay i. m. 9. old. Megemlítendő, hogy Jászay az események kronológiájában gyakran téved, miután Szulejmán naplójának egy régebbi, hibás fordítását használta. Szulejmán naplója *Thury* i. m. 315—316. o.

³³ *Brodaries* i. m. 50. old. és Jászay i. m. 11. old.

³⁴ Erről bőven ír *Elekes Lajos*, Hunyadi. Bp., 1952. 28. és a következő oldalakon.

³⁵ Jászay i. m. 9. old.

³⁶ *Acsády Ignác*: A magyar jobbágyság története. Bp., 1906.

³⁷ *Verancsics Antal* összes munkái. Kiadta *Szalay László*, II. Pest, 1857. 24. old. (A Mon. Hung. Hist. Scriptores sorozatában, annak 3. köt.).

s ezért együtt akarta seregét tartani, igyekezett megszabadulni a harc-képes, felkelésre kész, és egyébként is élelemfogyasztó raboktól. A szakadatlan esőzések amúgy is sok nehézséget okoztak, hátráltatták az előrenyomulást, de Tolnán, Pakson és Földváron át szeptember 11-én a szultán serege végre Kelenföldre, Buda alá érkezett.³⁸

Budán és Pesten ekkor, ha ez egyáltalán lehetséges volt, még fokozódott a zürzavar. A magyarok nem követték a menekülésben a német polgárok példáját, mert hitelt adtak annak a hírnek, hogy Szapolyai seregével a fővárosba jön s megvédi azt a török ellen. Csak akkor kezdtek kapkodni, mikor a szultán már erősen közeledett, a vajdának pedig híre-hamva sem volt. Aki tehette, elmenekült, a városban csak a szegények és a betegek maradtak. A két város vezetősége Földvárig a szultán elé küldte a város kulcsait, az önkéntes megadás jeléül.³⁹ A királyi várban hagyott 50 gyalogos is ellenállás nélkül megadta magát.⁴⁰ A városok és vár eleste után a szokásos jelenet következett: a hódító serege előzönlötte a várat és a városokat s kifosztotta azokat. Mátyás Európa-szerte megcsodált reneszánsz építményei, világhírű könyvtára és műkincsei a hódítók barbarizmusának estek áldozatul. A szultán az értékesebb tárgyakat hajóra rakatta (köztük a könyvtár egyrészét, a trauai Jakab mester által öntött szobrokat, de még a tetők aranyozott gombjait is) és Konstantinápolyba vitette.⁴¹ Szeptember 13-án a fosztogató csapatok lángbaborították Pest városát, 14-én pedig Budát, mely több napig égett. Ugyanakkor lázas sietséggel hozzáláttak egy hajóhíd építéséhez.⁴²

De nemcsak Budán folyt a rablás és rombolás. Az akindzsik bekalandozták egész Észak-Dunántúlt.⁴³ Elpusztították a pilisi apátságot,⁴⁴ sőt még

³⁸ Szulejmán naplója, Thury i. m. 316. old. — Jászay i. m. 14. old. — Szerémi i. m. 124—125. old.

³⁹ Szerémi i. m. 124—125. old. — Jászay i. m. 15—16. old. — Ortway i. m. 197. old. azt írja, hogy a Budán maradt szegényeket és zsidókat, „minthogy védték magukat, a bősé ellenség legnagyobb része (így!) lekconcolta”. Ortway ezen állítása egy egykorú német újságlap híradásán alapszik, l. *Fraknoi Vilmos*: A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában. Magyar Könyvszemle, 1876. évf. 11. old. — Ugyancsak tud a budai zsidók ellenállásáról az egykorú cseh *Bartos* is: „Prága krónikája 1524—1530” c. művének idevonatkozó adatait ismertette *Gyalókey Jenő*: A mohácsi vész egy cseh krónikában c. cikkében, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1934. évf. 58—65. old. Ez esemény megtörténtét mégsem tartom valószínűnek, tekintve azt, hogy a leghitelesebb források mitsem tudnak róla, csupán olyan szerzők — főként németországiak — említik, akik híreiket hallomásból, elbeszélésekből merítették. L. *Iványi Béla*: Buda és Pest sorsdöntő évei. (1526—1514.) Tanulmányok Budapest múltjából. IX., Bp., 1941. 33—34. old. A kulcsok átadásáról és a zsidók sorsáról adatok: *Mordtmann J. H.*: Adalék Buda 1526-iki elfoglalásához, 1917. (A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 3.).

⁴⁰ *Ortway*: i. m. 197. old. — *Kemálpasazáde* i. m. 256. old. *Ferdi*: A törvényhozó Szulejmán szultán története, Thury i. m. II. Bp. 1896. 71. old.

⁴¹ *Kemálpasazáde* i. m. 256. old. — Szerémi i. m. 125. old. — Jászay Pál i. m. 17. old. — *Karácson Imre*, A budai Mátyás-templom gyertyatartói Sztambulban. Századok, 1902. 771—773. old.

⁴² Szulejmán naplója, Thury József i. m. 317—318. old. — Szerémi i. m. 124. old. — A török sereg budai tartózkodását és az azzal kapcsolatos eseményeket összefoglalja *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp., 1944. c. műve 4—8. oldalain. — Brodarics levele P. Tomiciushoz és A. Cricius lengyel püspökhöz 1526. okt. 2. Pózsony. Acta Tomiciana. VIII. 26. old.

⁴³ *Istvánffy Miklós* i. m. 83. old.

a lövöldi karthauzi kolostor szerzetesei is jobbnak látták Sopronba menekülni.⁴⁵ A száguldók az erősített helyek ostromával nem sokat időztek, csak a védtelen falvakat és mezővárosokat dúlták fel. A pusztítás azonban nem ment végbe zavartalanul, sokhelyt igen súlyos áldozatába került a töröknek.

Az uralkodó osztály ugyan teljesen védtelenül hagyta az ország védelme szempontjából döntő fontosságú várakat, melyek pedig a védekezést nagymértékben megkönnyítették volna, a környékbeli lakosság azonban (ezalatt persze mindig legalább 90 százalékban parasztokat kell érteni) többnyire sikeresen megvédelmezte azokat. Így pl. Esztergomot a fosztogató Orbáncz Endre várnagy gyáván odahagyta, azonban Nagy Máté, a káptalani hajdúk »alacsonyyszármazású, de nevéhez méltó« hadnagya a hajdúk és a lakosság segítségével megtartotta a törökkel szemben, Visegrádot a környékből odamenekült parasztok és szerzetesek védték meg. Éppígy visszaverte a törökök kísérletezését Komárom, Tata és a magát különös hősiességgel védő Székesfehérvár városa is.⁴⁶

A lakosság azonban nemcsak a várak falai mögül tanúsított ellenállást; nyílt mezőkön is felvette a harcot a pusztító török csapatokkal. Esztergomtól keletre, mintegy 10 kilométernyire feküdt Marót falu (a mai Pilismarót). E helység mellett gyűlt össze a menekülő parasztok sokasága, feleségeikkel és gyermekeikkel, ezenkívül néhány nemes és katona is csatlakozott hozzájuk. A menekülők szekerekből megerősített táborhelyet építettek és elszántan készülődtek a védekezésre. A portyázó török csapatok kísérletet tettek, hogy őket a táborból »erővel s csellel kivegyék«, de ez nem sikerült, mivel a parasztok »magukat, feleségeiket és gyermekeiket rettenthetetlenül s bátran védelmezve«, az ellenséget többször megverték s közüle sokat elpusztítottak. Két napig (valószínűleg szeptember 13—14) folyt ez a hősi küzdelem. A harmadik napon a szultán táborából több ágyú, 5—600 janicsár s 5—10.000 lovas érkezett. E számok mutatják, hogy milyen jelentős méretű volt a Marótnál összegyűlt parasztság ellenállása. A túlerő azonban végül is győzött. Szeptember 15-én, mintegy 25 000 paraszt, asszony és gyermek esett áldozatul a nagy veszteségeket szenvedett törökök dühének, sokan pedig rabszíjra kerültek.⁴⁷

A harcban részt vevő kismanes Dobozi Mihály és felesége tragikus, de felemelő tette Kölcsy gyönyörű költeménye révén közismert. (Dobozi.)⁴⁸

⁴⁴ *Békefi Remig*: A zirczi, pilis, pásztói és szentgotthárdi ciszterci apátságok története. I. Pécs, 1891. 275. old. és onnan újra közölve MEE. I. 278—279. old.

⁴⁵ MEE. I. 281, 290. old. — A lövöldi kolostor a mai Városlód (Veszprém vm.) mellett volt.

⁴⁶ *Istvánffy Miklós* i. m. 83. old. — *Brodarics István* Nagy Andrást ír, i. m. 51. old. — *Jászay Pál* i. m. 18. old. Forrásokat azonban nem nevez meg.

⁴⁷ *Zernegh János*: i. m. 384. old. — *Brodarics* i. m. 52. old. — Szulejmán naplója i. m. 318. old. — *Verancsics* művei II. 24. old. — *Istvánffy Miklós* i. m. 83. old. — *Jászay Pál* i. m. 15—20. old. — A harc színterét *Sörös Pongrác* (Századok, 1912. évf. 782—783. old.) a mai Pusztamarótnál keresi (Esztergom vm. nyugati részén). Véleményünk szerint a mai Pilismarót (Esztergom vm. keleti része, közvetlenül a Duna mellett) a csata színhelye, itt van egy Basaharc nevű határrés is, amely ez eseményre látszik utalni.

⁴⁸ Kölcsy Ferenc Dobozi c. költeménye. A témát feldolgozta *Kisfaludy Sándor* is, megfestette *Székely Bertalan*.

Hasonló ellenállásra került sor a »szegénység« részéről Heregynél (Héreg, Komárom vm.)⁴⁹

Míg a Dunántúl északi felének a kirablása folyt, addig elkészült a budai hajóhid is, melyen éjjel-nappal feszített ütemben dolgoztak. A török sereg nyomban megkezdte a pesti oldalra az átkelést. Ez szeptember 19—23 között, tehát mindössze 4 napig tartott, ami lázas sietségről tanúskodik. Ezt igazolja a szultán naplója is,⁵⁰ leírva, hogy a csapatok még éjjel is folytatták az átkelést. Mindamellet Buda és Pest lakosságát, főleg az ottmaradt zsidókat és a zsákmányt hajókra rakták és a Dunán leúszatták a birodalomba.⁵¹

Mind a lázas sietség, mind a szeptember 23-án Budán lejátszódó események a török bizonytalanságát és félelmét bizonyítják. Ugyanis a szeptember 5-én még Zágrábban tartózkodó Frangepán Kristóf 450 lovasával átkelt a Dráván és Somogy megyén keresztül Székesfehérvárra nyomult. Itt kitartásra és további ellenállásra biztatta a polgárokat, nyílt leveleket bocsátott ki mindenfelé, sőt ő maga is visszavert néhány portyázó török bandát. Frangepán előnyomulásának és közeledésének hírére (csékely seregének száma bizonyára felnagyítva jutott hozzájuk) a még budai oldalon lévő törökök egyre nagyobb tömegben tódultak a hajóhídra, amely végül is három részre szakadt a túlzott megerheléstől. Sok török vízbe fullt, a budai oldalon maradt foglyokat a törökök vagy legyilkolták, vagy az ottmaradt zsákmánnyal együtt hátrahagyták. Az utóvéd parancsnokai már csak csónakon tudtak másnap hajnalban átkelni.⁵²

Bármennyire is elűt Frangepánnak ez a lépése a többi feudális úr magatartásától, megállapítható, hogy *mindent* ő sem tett meg a török elleni harc érdekében: Ha seregét paraszttal megerősíti s rajtaüt az átkelőfélben levő török csapatokon, bizonyára nagyobb eredményt ér el. Ehelyett Frangepán azonnal visszafordult, mert szeptember 29-én már Kaproncán van. E gyors visszatérésnek az oka valószínűleg az a parasztfelkelés volt, amely a mohácsi csata utáni hónapokban a Dunántúl déli és nyugati részein, valamint Szlavóniában a nemesség ellen fellobbant.⁵³

⁴⁹ Verancsics Antal a fent id. helyen.

⁵⁰ Thury József i. h. 318—319. old. — Brodarics István i. m. 52—53. old.

⁵¹ Kemálpasazáde i. m. 265. old. — Verancsics i. h. 26. old. — Szulejmán naplója i. h. 319. old. — Kohn Sámuel, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez, TT, 1881. 12. s. köv. 11.

⁵² Jászay Pál i. m. 28—29. old. — Szulejmán naplója i. h. 319. old.

⁵³ Frangepán szerepe éppen emiatt erősen ellentmondásos. Ő az egyetlen főnemes, aki valamit tesz a török ellen, sőt fegyveres akciót is megkísérel a betolakodók ellen. Szeptember 23-án ezért a szlavóniai rendek, Pozsega és Somogy vármegye kormányzójukká és védelmezőjükké választották, sőt engedelmességen kívül füstönként egy aranyforintot is megszavaztak részére. Közben azonban a Dunántúl déli-nyugati részein és Szlavóniában kitört a fentebb említett parasztfelkelés. Úgy látszik, a jobbágyság fegyveres harcba kezdett a hazaáruló nemesség ellen. E parasztmegmozdulásról ma még alig tudunk valamit, időpontját, területi kiterjedését, lezajlását pontosan és részletesen még nem ismerjük. Frangepán gyors visszatérése Székesfehérvár alól e felkelésnek tulajdonítható: mégsem tudja megtagadni önmagát és visszavedlik jobbágynyomó hűbérúrrá. A felkelés kitörése után az érdekelt vármegyék — Pozsega, Somogy, Zala, Baranya — segítséget kérték Frangepántól, aki azután csapataival meg is jelent és a felkelőket „békés eszközökkel” lecsillapította. (Ezt alkapitánya, Záray Jeromos írja.) Valószínű, hogy a központi hatalom teljes hiánya és az ország kritikus helyzete miatt nem mert túlságosan erőszakos

A pesti oldalra átkelő török sereg így lényegében háborítatlanul kezdte meg szeptember 25-én a kivonulást hazánkából. Pestnél két részre vált a török haderő: a zöm a szultán parancsnoksága alatt a Duna balpartján, a kisebb rész Ibrahim nagyvezér alatt a Tisza jobbpartja mentén indult délnek. Az út igen viszontagságos volt, ivóvíz- és élelemhiány miatt a katonák sokat szenvedtek, az állatok egyrésze pedig elpusztult.⁵⁴ A kivonulás előtt azonban a száguldók »Váctul fogva Gyengyesig, Miskolcig, Mohiig« mind felégették a falvakat.⁵⁵ A lakosság egész távoli vidékekről is Egerbe menekült, útközben azonban sokan a török kezébe kerültek.⁵⁶ A lakosság a Mátra hegyei közt is megkísérelte az ellenállást, de táborukat a török bevette és védőit levágta.⁵⁷

A kivonuló hordák végigseperték a Duna—Tisza közét is. Kecskemét, Félegyháza, Pusztaszer, Szabadka, Zenta, Pérlek (egy 1596-i térképen még szerepel Bács megyében), Pécsér (a Tisza jobb partján Zenta és Perlek között ekkor még létező helység), Szeged, Ókanizsa jelzik a pusztítás és rablás kiemelkedőbb állomásait.⁵⁸ Szegednél egy csapat »hős« szembeszállt a túlerővel, s »erősen tartva magokat, a viadal helyén összecsaptak könnyörten ellenségeikkel s puskával, nyíllal, bottal és kövel harcolva kölcsönösen marcangolták egymást.« A török túlerő azonban itt is győzött s a város a fosztogatásnak és a tűznek esett áldozatul.⁵⁹

Sikeresebb volt a szabadkaiak elszánt harca. »Szabadkánál a község egy tábornok járt vala, kit az terekek igen vívának, de semmiképen meg nem vehetik, bikivel megmaradának.«⁶⁰ A Szegedtől Pétervárad felé tartó Ibrahim serege ellen ezenkívül Perényi Péter és Radics Bosics⁶¹ is több támadást hajtott végre. Radics mintegy 400 embert elfogott a szertekalandozó rablók közül, 500-at pedig levágott. (Ezt az erősen szépítő török források mondják!) Az ellene küldött Khoszrev boszniai bég cselt vetett, ami nem járhatott valami nagy eredménnyel, mert csak 6 embert tudott elfogni.⁶² Ibrahim október 3-án ért Pétervárad alá,⁶³ hová a szultán 5 nappal később, október 8-án érkezett meg.

eszközökhöz nyúlni. Mindenesetre a fenyegetett vármegyékben csapatokat hagyott hátra. Nyilvánvalóan ezért nem fordult többé Frangepán a török ellen 1526. szeptember vége után. — Mindezekre l.: *Jászay Pál* i. m. 61—65. old. — TT. 1895. évf. 390. old. — Szulejmán naplója i. h. 319. old. — Magyar Történelmi Társ., 1878. évf. 379—381. old. Frangepán Kristóf levele. — *Marino Sanuto*, Diarii. XLIII. köt. 121. hasáb.

⁵⁴ Szulejmán naplója i. m. 319. és köv. old.

⁵⁵ *Verancsics Antal* i. h. 25. old.

⁵⁶ A Nyáry-család Nyáregyházáról (Pest vm.) Eger felé menekült, Kátánál azonban a portyázók megtámadták őket. Szolgáik odavesztek, éppígy eltűnt a család két nőtagja is, kiktől soha többé nem tudtak meg semmit. Századok, 1870. 486—487. old.

⁵⁷ *Verancsics Antal* i. h. 24. old.

⁵⁸ *Kemálpasazáde* i. h. 270. old.

⁵⁹ Uő. uo. 268—269. old. — Ibrahim nagyvezér és Iszkender Cselebi defterdár összesen 70 000 juhot szereztek Szegeden (Szulejmán naplója i. h. 320. old.).

⁶⁰ *Verancsics* i. h. 25. old.

⁶¹ Radics Bosics szerb despota volt s a török elől menekült hazánkba. Vakmerőségeért a törökök „delinek”, azaz bolondnak nevezték.

⁶² Szulejmán naplója i. h. 320. old. — Dsélázáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. *Thury József* i. m. II. 172. old. — A törökök veszteségeit jóval nagyobbaknak vehetjük, mert a krónikás nyilván erősen szépítette az adatokat, ami a török források általános jellemzője.

⁶³ Szulejmán naplója i. h. 321. old.

A szultán seregét nyilván az az eléggé jelentős ellenállás késleltette, amellyel útjában meg kellett küzdenie. A Duna balpartján délre vonuló s pusztító sereg először Bács városában, a Bácska déli részén találta szembe magát fegyveres ellenállással.

A város lakosságának egy része az ottani monostorba vette be magát s makacs ellenállást tanúsított. »A bezárkózott kutyák — írja az egyik török krónikás — estig harcoltak a győzelmes sereggel s mivel az átkozottnak puskaik voltak, belülről igen sok műszülmánt vértanúvá tettek.« Egy napi harc után azonban itt is a törökök kerekedtek felül.⁶⁴

Pétervárad közelében egyesült a két seregrész s *ugyancsak itt került sor az 1526-os hadjárat legnagyobb méretű összecsapására, amely felülmúlta a mohácsi ütközetet is.*

Nem messze Péterváradtól, egy mocsaras helyen a lakosság nagy erődítményt emelt s a fákkal, árkokkal és egyéb hevenyészett módon megerősített helyen gyülekezett össze.⁶⁵ A szultán serege rendszeres ostrom alá vette s minden oldalról megrohanta ezt a megerősített helyet. Estig tartó elkeseredett, heves küzdelem kezdődött. A védők tüzelése, majd a védővonal betörése után kibontakozó közelharc súlyos veszteségeket okozott a törököknek, akik úgy voltak kénytelenek harcolni, mint a legerősebb vár ellen.

A védők itt is a szó szoros értelmében az utolsó szál emberig harcoltak, s így a támadók veszteségei igen súlyosak voltak. Elesett a janicsár-aga, egy másik aga, több jajabasi, a janicsárok csaus-basája, a szamszundsi-basa s a sereg is érzékeny veszteségeket szenvedett. Mindenesetre jellemző, hogy a parasztokból összegyűlt védők jóval súlyosabb veszteséget okoztak a törököknek, mint uraik Mohácsnál.⁶⁶

Ez volt az utolsó véres epizódja a hadjáratnak. Az október 2—8-a között megfeszített ütemben készülő péterváradhi hídon a szultán serege gyors ütemben átkelt, 10-én elhagyta hazánkat,⁶⁷ s csak a »puszta földet és füstelgő üszegőket hagyá hátra Magyarországon.«⁶⁸ Csupán a szerém-

⁶⁴ Szulejmán naplója i. h. 320. old. — *Dşelâlzâde Musztafa, Thury* i. m. 170—171. old. (innen az idézet és *Kemâlpasazâde* i. m. uo. 272—273. old.). — Egyedül csak a kronológia nem világos. Szulejmán naplója szept. 25-re teszi a sereg elindulását Pestről, Bács ostromát pedig 28-ra (az Ibrahim seregében tartózkodó szerző 29-én említi Bács ostromának hírét, korábban aligha hallhatta, később igen). Bács viszont Pesthez légvonalban is 230 km-re van. Ennyi utat 4 nap alatt a szultán serege aligha tehetett meg. Valószínű, hogy a város ostromát jóval a fősereg előtt járó, tehát annál előbb útra is kelt egységek végezték, a napló pedig a szultán és udvara elindulásának napját rögzítette. *Kápolnai* id. cikkében (HK, 1890. 460—461. old.) azt véli, hogy a revezett Bács egy Kiskőrös-környéki, azóta már elpusztult Bócsa nevű faluval azonos. Ezt nem tartom valószínűnek. A források ugyanis az ostromlott Bácsot jelentős, erődített helynek mondják, ez csak a ma is fennálló Bácsra illik.

⁶⁵ *Pecsevi* szerint — *Thury* i. m. I. 173. old. — számtalan foglyot is vittek magukkal. Ha ez igaz — más források erről nem tudnak — akkor ezek csakis törökök foglyok lehettek, tehát előző harcokról tanúskodnak.

⁶⁶ *Dşelâlzâde Musztafa* i. m. *Thury* II. 172—173. old. és *Szulejmán naplója, Thury* I. 321. old. — *Kemâlpasazâde*: Mohács-náme. *Thury* I. 272—273. old.

⁶⁷ *Szulejmán naplója, Thury* I. 321. old.

⁶⁸ *Heltai Gáspár*: Magyar krónika. Bp., é. n. 457. old. Első kiadása 1575-ben jelent meg. A pusztítás területi kiterjedésére l. még *Brodarics István* püspök 1526. október 2-án Pozsonyban kelt levelét, *Acta Tomiciana*. VIII. köt. 226. old.

ségi várakat szállta meg véglegesen, nyilván ugródeszkául szánva azokat az újabb betörésekhez.

1526-ban tehát az ország még nem került török megszállás alá. Mégis, ez a hadjárat volt a bevezetője, közvetlen kiindulópontja az 1541-ben kezdődő tartós hódításoknak. Először történt, hogy az egész török hadsereg benyomult hazánkba, aminek következménye az ország középső részének elpusztítása, elnéptelenedése lett. A mérhetetlen anyagi kár mellett⁶⁹ legalább 200 000 főre becsülhető az embervesztés. Ezzel természetesen jelentékenyen csökkent az ország ellenálló képessége, védelmi ereje. Mindez — hozzávéve még a nemesség zömének nyíltan hazaáruló magatartását — minden előzőnél jóval kedvezőbb feltételeket teremtett a török számára a hódításhoz.

A nemesség a Mohács utáni éveket nem a felkészülésre, hanem országvesztő kalandorpolitikájának folytatására használta fel (kettős királyválasztás és ennek következménye, a belső háború).

A parasztság viszont a török kivonulása után, 1526 őszétől 1527 nyaráig még egy utolsó, kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy fegyveres felkeléssel elhárítsa a most már végzetessé váló török veszélyt.

II.

CSERNI JOVÁN PARASZTFELKELESE, 1526—1527

1.

A mozgalom nemesi és burzsoá felfogása

Míg a magyar parasztság 1526 szeptemberi és októberi törökellenes akcióiról forrásaink és történészeink alig vettek tudomást, addig az 1526 októberében kitört és a következő év közepéig tartó délmagyarországi parasztfelkelés szinte valamennyi történeti kézikönyvünkbe belekerült, sőt, egy-két önálló tanulmány tárgyául is szolgált. Ez bizonyos mértékig a felkelés nagyobb méretéből és nemzetközi jelentőségéből is következett: a felkelés élén álló »fekete ember«, Cserni Jován nevét az egész akkori európai diplomácia megismerte, mint a Ferdinánd és Szapolyai János között folyó harc egyik fontos tényezőjét.

Polgári történészeink szerint a Cserni Jován-féle felkelésnek két jellemző vonása volt: 1. szláv nemzeti jellege, 2. antifeudális volta. E beállítás cáfolatával a későbbiekben foglalkozunk, most csak annyit bocsátunk előre, hogy *ez a kép nem felel meg a valóságnak*. Hogy a nemesi és a burzsoá történetírók mennyire kiszolgálták a mindenkori uralkodó osztály politikai érdekeit, azt jól bizonyíthatja a felkelésről általuk alkotott kép megváltozása a társadalom politikai fejlődésével párhuzamosan. Azok a

⁶⁹ A velencei signoria követe még 1528. május 21-én is azt jelenti Szarajevóból, hogy ott töménytelen sok magyar rabszolga és Magyarországból elhurcolt arany és ezüst edények, valamint más drágaságok vásárolhatók. *Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai, II. Bp., 1894. 24. old.*

16. századi nemesi források (és nyomukban a későbbi feldolgozások is), melyek a felkelésről szólnak, — a nemesség politikai szükségleteinek megfelelően — egyöntetűen a mozgalom *antifeudális jellegét* emelik ki (Zermegh János, Istvánffy Miklós, Szerémi György stb.). Azok a polgári történészek pedig, akik a dualizmus korában e témáról írtak — Szentkláray Jenő,⁷⁰ Smolka Szaniszló,⁷¹ Czimer Károly⁷² — a felkelésben elsősorban, délszláv nemzetiségi mozgalmat láttak, emellett pedig — Szentkláray kivételével — elfogadták és kritikátlanul átvették a nemesi források becsmérő állításait is. E felfogáshoz csatlakozott azután Szekfű Gyula is.⁷³ Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a felkelés ilyen ábrázolása a nemzetiségeket elnyomó és a magyar állam »területi épségén« gondosan őrködő magyar uralkodó osztály érdekeit szolgálta. Polgári történetseink úgy igyekeztek kompromittálni a 19—20. századi szerb nemzetiségi törekvéseket, hogy a Cserni Jován-mozgalmat anachronisztikusan nacionalista, sőt pánszláv jellegű mozgalomnak tüntették fel, ugyanakkor pedig közönséges rablógarázdálkodást, egy kalandor erkölcsi gáta nélküli tobzódását látták az egészben. Ebből természetesen önként következett az az általuk egyébként »objektív« módon le nem vont következtetés, amely azonban nagyon is jól alátámasztotta a kiegyezéskori Magyarország nemzetiségi politikáját: *minden* nemzetiségi törekvés azonos a felforgató elemek uralmával, rablók, közönséges kalandorok mozgalma, tehát a magyar uralkodó osztály mindenkor igazságosan jár el, amikor ezeket elfojtja.

Éppen ideje tehát, hogy a magyar és a szerb nép múltjának ezt a fontos közös mozzanatát a valóságnak megfelelően, tényleg tudományos módon tisztázzuk.

2.

A mozgalom kezdete

A felkelés nem előzmény nélkül — láttuk a parasztság harckészségét a törökek szemben — még 1526 október elején, Lippa környékén robbant ki.⁷⁴ Sem a kitörés időpontja, sem helye nem volt véletlen erők eredménye, hanem az akkori viszonyokból könnyen megmagyarázható.

A Temesköz már több mint egy évszázada állandó színhelye a kisebb-nagyobb török portyázásoknak. Lakossága — különösen a déli határ mentén — megfogyatkozott: vagy elpusztult, vagy biztonságosabb vidékre me-

⁷⁰ Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története, Bp., 1881. és u. ő: Levelek Csernoevics Nenád (Iván cár), a „fekete ember” történetéhez, TT, 1885. évf. 504—518., 724—733. old.

⁷¹ Smolka Szaniszló: „Fekete” Iván, Századok, 1883. évf. 1—31. old. Cikke hemzseg a gyalázkodó jelzőktől és nem tudományos jellegű, de a bécsi levéltárak anyagát is felhasználta. Smolka lengyel történész volt.

⁷² Czimer Károly: Cserni Iván cár Szegeden, Hadtörténelmi Közlemények, 1892. évf. 655—688. old. Nacionalista gyalázkodásokkal bőségesen teletűzdelt tanulmány.

⁷³ Magyar történet, III. kötet, Bp., 1935. 28. 578. old.

⁷⁴ Szerémi György i. m. 125. old. Mivel Jován az 1526. október 17-én tartott tokaji gyűlésen mint a felkelés vezére jelent meg, a mozgalomnak legkésőbb en október elején kellett keletkeznie.

nekült. Ugyanakkor erre a pusztuló, elnéptelenedő területre állandóan érkeztek szláv menekültek a balkáni országokból, főleg Szerbiából, akik szintén a török miatt hagyták oda otthonukat vagy annak csak üszkös falait. E pusztulási folyamatnak azután újabb hatalmas lökéseket adott II. Szulejmán 1521-i és 1526-i hadjárata: ekkor ismét ezrével üldözték ki hazájukból a szerbeket és más szláv népeket, akik elsősorban a Temesközben igyekeztek menedéket találni. Hozzájuk csatlakoztak azok a magyar parasztok is, akiket éppen az 1526-os hadjárat mozdított ki nagy számban régi otthonukból. A menekültek zöme paraszt volt, de főként a szerbek között nemesek, sőt főnemesek is akadtak. A nemességnek természetesen elsősorban alsó rétege keveredett a parasztok közé s menekült velük együtt. Ez a hontalan, menekülő népesség gyűlölte a törököt, amely felégette otthonát, megölte, vagy rabságba hurcolta családjának tagjait. A szerbek ezenkívül országuk elvesztett függetlenségét is a török rovására írhatták. A független szerb állam visszaállítására való törekvés — ami természetesen csak a török elleni kíméletlen fegyveres harc útján volt megvalósítható — fontos szerepet játszott a felkelés kitörésében és lefolyásában.⁷⁵

Valamennyi menekültnek — bármilyen nemzetiséghez vagy bármilyen társadalmi osztályhoz tartozott is — volt tehát oka arra, hogy fegyvert fogjon a török ellen. Mint a felkelés mutatja, a szubjektív hajlandóság sem hiányzott. Főként a szerb parasztság volt kész harcrakelni a gyűlölt ősi ellenség ellen, s jelentette egyben a legnagyobb harci erőt is, mert az ősi patriarchális viszonyokat a szerbségnél még nem ásta teljesen alá a feudális rend s a házközösségekben, nagycsaládokban élő felfegyverzett szerb parasztság elsőrangú katonai tényezőt képviselt. Ezenkívül kellő katonai tapasztalattal rendelkeztek, hiszen már másfél százada folytonos harcban állottak a hódítókkal.

Ennek az elkeseredett tömegnek a harckészségét használta ki Cserni Jován, amikor 1526 októberében az élére állott. Már a felkelés kiindulópontjánál látszik, hogy a parasztok legfőbb céljuknak a török elleni harcot tekintették (méginkább áll ez Jovánra) s ezért az antifeudális vonás ezúttal háttérbe szorult. Maguk a felkelők sem a nemesek, hanem a török ellen akartak harcolni. (Ezt mutatja Jován hűségesküje a tokaji gyűlésen, amit Szapolyai János előtt tett.)

3.

Cserni Jován személye és a mozgalom ideológiája

Cserni Jovánt, vagy más néven Cserni Ivánt, »a fekete embert«, forrásaink egyöntetűen szerb eredetűnek mondják.⁷⁶ Alakjának leírása is erre

⁷⁵ *Szentkláray Jenő*: A dunai hajóhadak története, Bp., 1885. 100—101. old.

Polgári történészeink különös előszeretettel rótták fel a felkelőknek: „A büszke világhódító II. Szulejmán hadai alig hagyták el a feldúlt országot s a magyar nemzet még föl sem ocsudhatott az irtóztató csapás alól, midőn a félnomád rác nemzetiség azonnal megragadta a látszatra kedvező alkalmat arra nézve, hogy a magyar haza területén a Duna és Tisza s a Maros és Tisza között külön önálló szerb országot alapítson.” *Czimer Károly* i. m., HK., 1892. 655. old. Úgy látszik, ezen történészek szemében a magyar nép létét veszélyeztető török veszedelem jelentéktelen ténynek tűnt, míg az ez ellen küzdő felkeléstől a magyar nemzet jövőjét féltették.

vall. Zermegh, Istvánffy és Révay Ferenc ugyan a legkülönbözőbb becs-mérő jelzőkkel illetik, de kénytelenek elismerni, hogy ügyes, eszes ember, modora megnyerő volt, a felkelés egész története pedig vezérének kiváló katonai és diplomáciai érzékéről tanúskodik. Forrásaink — nem szabad elfelednünk, hogy nemesek irták őket — emellett gondosan kiemelik, hogy alacsony származású (azelőtt Szapolyai János lovasszolgája volt); Zermegh János szerint »felkelt az emberiség aljából valaki« (sur-rexit quidam ex fece hominum).⁷⁷

Jován személyével kapcsolatban még egy, első pillantásra — és főleg mai szemmel nézve — kuriózumnak tűnő adat ragadja meg figyelmünket. A források mindegyike megemlíti, hogy azért kapta a »fekete ember« nevet, mert egész testén, fejétől a talpáig tenyérnyi széles fekete anyajegy vonult végig. E titokzatos testi jegy nagyban hozzásegítette őt ahhoz, hogy a vallásos parasztság előtt isten küldöttjeként, mint próféta jelenjék meg; ennek a hitnek persze nagy szerepe volt a mozgalom megszervezésében.

Cserni Jován ugyanis úgy jelenik meg a parasztok előtt, mint »isten prófétája«, akinek az isten hatalmat és megbízást adott a törökök kiűzéséhez.⁷⁸ Ennek az isteni sugallatra való hivatkozásnak megvolt a maga konkrét politikai célja: a parasztok tömörítése a török ellen.

E misztikus hit és bizalom az »isten prófétájában« kétségtelenül eretnekség volt, szembefordulást jelentett a hivatalos egyházi hitelvekkel. Ez arra mutat, hogy a parasztsereg ugyanakkor, amikor főcéljának a török elleni harcot tekintette, szembekerült a feudális renddel is. Antifeudális elképzeléseik azonban olyannyira a háttérben maradtak, mondhatni csak embrionális formában voltak meg, hogy részletesebb kifejtésükre — adatok hiányában — nincs módunk. Abban a korban azonban, amikor a világnézet teljesen teológiai alapokon nyugodott, a politikai célkitűzéseknek is szükségképpen vallási köntösben, vallási kivetülésben kellett jelentkezniük.⁷⁹ A misztikus prófétahitre, mint eretnekségre mutató jellemvonásra már utaltunk. Van azonban konkrétabb bizonyítékunk is arra, hogy a felkelők szembenálltak a katolikus egyházzal. Az erdélyi püspök azt írja 1527. április 12-én Gyulafehérvárott kelt levelében, hogy a Fekete Ember kegyetlenül elűzi a krisztusi vallás híveit, nem kímélve az oltárokat és templomokat, sem kort, sem nemet.⁸⁰ Persze, nem szabad megfeledkez-nünk arról, hogy ezt egy püspök írta, s a felkelésnek abban a szakaszá-ban, amikor a parasztok élet-halálharcban álltak nem a törökkel, hanem a nemesi osztállyal.

⁷⁶ Egyedül *Verancsics Antal* mondja „oláh fi”-nak (Munkái II. 26. old.). *Smolka Szaniszló* — nem tudni, miért és milyen alapon — szlovák származásúnak tartja. I. m., Századok, 1883. 4. old.

⁷⁷ *Zermegh János* i. m. 388. old.

⁷⁸ *Smolka* i. m., Századok, 1883. 5—6. old. — Ezt az isteni sugallatot említi — kétkedve ugyan — Mária királynő 1527. április 13-án kelt, Ferdinándhoz írt levelében. Itt azonban már Ferdinánd az a „csodálatos szabadító”, aki a törököt le fogja győzni. TT, 1885. 506. old.

⁷⁹ *Engels Frigyes*: A német parasztháború, Bp., 1949. 25. old. Ugyancsak Engels fejti ki részletesen a parasztság „eretnekségre való hajlandóságát”, amely a középkor egész történetén át kimutatható.

⁸⁰ Documente privitoare la Istoria Romanilor. Volumul XV. al colectiei „Hurmuzaki” Acte si scrisori din arhivele oraselor Ardelene (Bistrita, Brasov, Sibiu) publicate... de N. Iorga. XV/1. kötet. Bucuresti, 1911. 295. old.

Bár a parasztsereg elsődleges feladatának a török kiűzését tartotta, a mozgalom egyúttal szükségképpen antifeudális jellegű is volt. Csak 1527 tavaszán, amikor a nemesség fegyveres támadást indított a parasztok ellen, szorult kényszerűen háttérbe a török elleni harc. A kettő persze szorosan összefonódott az akkori magyarországi politikai viszonyok miatt. A török elleni következetes küzdelem egyben szembefordulást jelentett a hazaáruló, a török elleni harcot elszabotáló, sőt részben vele nyílt szövetségre lépő magyar uralkodó osztállyal is. Már 1514-ben sem volt véletlen, hogy az eredetileg a török ellen összegyülekező magyar parasztsereg végülis saját urai ellen lázadt fel. A felkelés alapcélkitűzése a török elleni harc volt, ebből azonban *szükségképpen* következett az, ami a felkelés végefélétörtént: a szembefordulás a nemességgel, mert ez a nemesség nemhogy nem vállalta a török elleni küzdelmet, hanem fegyverrel igyekezett megakadályozni azt.⁸¹

Pedig Cserni Jován éppen ellenkezőleg, nem kiélezni, hanem tompítani igyekezett a felkelés nemességellenes élet, sőt, egyenesen olyan törekvés is tapasztalható nála, hogy a nemesség megnyerésére törekedett. Az isteni küldetésről szóló prófécia mellett Cserni egy másik »agitációs« érvet is felhasznált. Tudniillik nemcsak isten kiválasztott prófétájának mondotta magát, hanem azt a hírt is terjesztette, hogy a régi szerb deszpoták családjából származik, nevezetesen Brankovics István deszpota özvegyének utódja.⁸²

Zermegh szerint: »... hirdetni kezdte, hogy a szerb deszpoták családjából származik és levezette egyenes-ági eredetét; sokakkal elhitette még a rációk fő-nemesei közül is, hogy így áll a dolog.«⁸³ Valószínű, hogy a királyi vérből való származás hangóztatása a nemeseknek, előkelőknek szólt s őket így akarta — eleinte talán nem is sikertelenül — meggyőzni Jován arról, hogy itt nem parasztfelkelésről, hanem a szerbség egészét érintő közös problémáról van szó.⁸⁴

Ezzel eljutottunk a nacionalizmus problémájához is. Nacionalizmusról ebben a korban, amikor a szerb nemzet még nem alakult ki, természetesen nem beszélhetünk. Az viszont teljességgel érthető, hogy az állami függetlenségét elvesztett szerb nép vissza akarta szerezni önállóságát. Ez a törekvése jogos volt még akkor is, ha ezt Magyarország területén, vagy innen kiindulva akarta kivívni. A szerb függetlenség kivívása ugyanakkor a magyarság érdeke is volt, hiszen Cserni Jován nem a magyarok ellen, hanem a magyar nép függetlenségét is veszélyeztető *török ellen* akart har-

⁸¹ Ezért téved véleményem szerint Geréb László (A hazai osztályharcok irodalma, 1525—1660. Bp., 1955. 34—36. old.), aki túlságosan kiemeli a felkelés negatív és antifeudális vonásait s egyáltalán nem ismeri fel a törökellenes célkitűzések elsődleges voltát. A Fekete Ember programja — bármilyen formában jelentkezett is — egyáltalán nem mondható „kisszerűnek”, hiszen a legégetőbb közép-európai kérdésről, a török hódítás megállításáról volt benne szó!

⁸² Révay Péter: De monarchia et sacra corona Regni Hungariae, Schwandtner i. m. II. 713. old. Ugyanezt mondja Zermegh is i. m. 388. old. Szentkláray J.: A dunai hajóhadak... 100—101. old.

⁸³ Zermegh János: uo. Magyar fordítása Geréb László i. m. 36—37. old.

⁸⁴ Mária királynő 1527. április 13-i levele szerint Keglevich Péter volt jajcai bán is a felkelőkkel tart (TT, 1885. 507. old.). A szerb előkelők és Cserni kapcsolatáról a felkelés kezdetén l. Szentkláray Jenő i. m. 100. old.

colni. Éppen ezért a magyar uralkodó osztály politikája akkor lett volna helyes, ha nem a felkelés ellen, annak leverésére irányul, hanem éppen ellenkezőleg, támogatására törekszik, mert ez egyúttal az ország védelmét is jelentette volna.⁸⁵

4.

A paraszthadsereg szervezete

A Lippp környékén kibontakozó mozgalom csakhamar áterjedt az ország egész déli részére. »Sok szerb, román és magyar gyűlt köréje, kóbor katonák, olyannyira, hogy hamarosan mintegy 5000 ember volt táborában...« — mondja Zermegh.⁸⁶ A felkelők száma gyorsan emelkedett; Mária királynő 1527. április 13-i levelében már azt írja, hogy Ivánnak 15 000 embere van.⁸⁷ Kétségtelen, hogy a felkelők zöme a különböző délszláv népek (elsősorban a szerbség) menekültjeiből állott, de rajtuk kívül magyarok és románok is csatlakoztak a sereghöz. Ezt akkor is bizonyosra kellene vennünk, ha konkrét adat (l. fentebb Zermegh állítását) nem állana rendelkezésünkre, mert a mozgalom magyar- és románlakta területekre is kiterjedt. Minden alapot nélkülöző és csak nacionalista okokkal magyarázható tehát egyes polgári történészek azon törekvése, hogy a magyaroknak a mozgalomtól való távolmaradását bizonygassák.⁸⁸

Szervezeti téren ez a parasztsereg előnyösen különbözött az általában dezorganizált, központi vezetést nélkülöző paraszthadaktól. Amerínyire a szerb nyelvű forrásoktól és feldolgozásoktól való hermetikus elzártságunkban meg lehet állapítani, hadszervezési szempontból a paraszthadsereg egyrészt a régi szerb hagyományokon épült fel, másrészt jelentős török befolyás is tapasztalható. A kisebb egységek élén jobban felfegyverzett vezetők álltak,⁸⁹ akiknek a száma kb. 1000 főre rúghatott,⁹⁰ míg Cserni Jován személyét a török janicsárság mintájára 60 főnyi elitcsapat őrizte.⁹¹

⁸⁵ *Szentkláray Jenő*, aki dél-magyarországi származású és szűkebb hazája történetével foglalkozó történész volt, nem azonosította magát a fentebb említett nacionalista gyalázkodással. Sokkal világosabban látta a felkelés politikai lényegét, amit következő szavai is bizonyítanak: „Nem ajándékok és kincsek, hanem ezen, akkor az egész szerb népet élénken foglalkoztató politikai eszme (ti. a függetlenség) megvalósításának célja intézi ezentúl Csernoevics Iván magatartását, amint a trónhelyreállítás küzdelmekben az aulicus (ti. Habsburg) és a magyar nemzeti párt közt ingadozik.” „Csernoevics Iván volt ezen politikai törekvéseknek megisméjlesztője! Ez tette őt népszerűvé s hatalmassá nemzete szemében. És csakis ez jogosítja fel a történelmet, hogy ezen ismeretlen ember emlékét a Münzer Tamások és Dósa Györgyök forradalmi korában lapjaira iktassa.” (A dunai hajóhadak története... 100—101. old.). A török elleni harc fontosságát azonban Szentkláray sem vette észre.

⁸⁶ *Zermegh* i. m. uo. Magyar fordítás Geréb László i. m. 37. old.

⁸⁷ *TT*, 1885. évf. 506. old.

⁸⁸ *Istvánffy* is azt mondja, hogy seregét csavargó katonákkal szaporította, akik mindenféle nemzetből valók voltak. (I. m. 88. old.).

⁸⁹ Iván 1000 páncélt és sisakot kért számukra Ferdinándtól (*Smolka* i. m. Századok, 1883. 19. old.).

⁹⁰ U. ott.

⁹¹ Ezt *Zermegh* is — i. m. 388. old. — *Istvánffy* is említi i. m. 88. old. L. még *Révay Péter* i. m. Schwandtner II., 713. old.

Egy 1527. március 16-i jelentés szerint már 14 000 főnyi volt a sereg, ebből 1300—1400 lovas.⁹² Május 30-án Mária királynő azt írja, hogy a Fekete Embernek 30 000 embere van.⁹³ Adata nyilván túlzás, reálisnak a 10—15 000 főt tekinthetjük. Ha hozzávesszük ehhez azt aényt, hogy seregének rendszeresen fizette a zsoldot,⁹⁴ akkor bizonyára megfelel a valóságnak Mária királynő azon állítása, hogy ilyen sereget nem egykönnyen tudna felállítani vagy bárhonnán segítségül kapni a trónra pályázó Ferdinánd.⁹⁵

5.

Szapolyai pártján. Tervek a török elleni harcra. Az első összeütközések a feudális urakkal

1526 végén úgy látszott, hogy a két trónjelölt közül Szapolyai lett a győztes és Ferdinándnak alig maradt esélye az ország megszerzésére. A nemesség túlnyomó többsége, egy maroknyi Habsburg-párti főnemes kivételével, Jánost választotta királlyá, aki seregével az egész országot megszállva tartotta. Csak Pozsony és Sopron maradt Ferdinánd kezében. Szapolyai nemzeti jelszavakat hangoztatott s a török elleni védekezésről tárgyalt a nemesekkel. Ilyen viszonyok között Cserni Jován sem kockáztathatta meg, hogy Szapolyaival szakítson. Ezért 1526. október 17-én, a tokaji gyűlésen hűséget fogadott a vajdának, sőt a november 5-i székesfehérvári koronázáson válogatott fegyveres csapattal képviseltette magát.⁹⁶ Szapolyai az ország déli részét jelölte ki a felkelők tartózkodási helyéül.⁹⁷ Úgy látszik, a felkelést kényelmetlennek érezte: felhasználni a török ellen nem akarta, ellene fordulni nem mert, így tehát a nemesség 1514-ben megkísérelt taktikáját akarta alkalmazni, amikor az elpusztított, kifosztott területekre bocsátotta őket, nyilván azzal a hátsó gondolattal, hogy ott a felkelés önmagától is széthull.

Cserni Jován seregével azután megszállotta a Temesközt és a Bácskát. Az elhagyott nemesi várakat és kúriákat sorra elfoglalta és megszállta. Így került a felkelők kezére Török Bálint birtoka, Szabadka, a Csáky László tulajdonát képező Csoma vára (Temes megyében) és Szeged városa. Cserni Jován Szabadkán rendezte be szállását. Korlátlan úr volt a Dunától egészen az erdélyi hegyekig, északon pedig a Maros vonaláig. Az ország déli részét megtisztította a török portyázóktól; 1526—27 telén átkelt a Dunán és a Szerémségben elfoglalta Cserőd és Bánmonostor várakat. Megkísérelte a szerb előkelőket is bevonni ebbe a harcba: ágyúkat és ka-

⁹² A laibachi püspök és Pempflinger István jelentése Pozsonyból 1527. március 16-án, W. Bauer—R. Lacroix, Die Korrespondenz Ferdinands I. Familienkorrespondenz 1527—1528. II/1. Wien, 1937. 56. old.

⁹³ Smolka i. m. Századok, 1883. 19. old.

⁹⁴ Istvánffy uo.

⁹⁵ 1527. február 14-én Pozsonyban kelt levele. Uo. 18. old.

⁹⁶ Szerémi i. m. 138. old.

⁹⁷ Uo. 126. old.

tonákat kért Beriszló István szerb deszpotától, de ez megtagadta a kérés teljesítését.⁹⁸

Ekkor érkezett az, aminek a magyar nemesség országvesztő politikájából szükségszerűen kellett következnie: a fegyveres összeütközés a felkelőkkel. 1527 tavasza jelzi a fordulatot, amely után fokozatosan előtérbe kerülnek az addig Cserni Jován által tudatosan háttérbe szorított antifeudális törekvések. A konfliktus kiobbantója a magyar nemesség, névszerint Török Bálint és Csáky László voltak.

Szerémi leírja, hogy az ország déli részébe visszatérő magyar nemeseket Cserni Jován nem engedte birtokaikra, azzal az indokolással, hogy azt a földet a nemesek nem tudták megvédeni a török ellen s egyébként is azt János király neki és népének adta ellátásuk fedezésére.⁹⁹ A kisebb nemesek nem tehettek mást, mint hogy panáskodni jártak Szapolyai udvarába. Török Bálint azonban, akit módfelett feldühített Szabadka elfoglalása, fegyveres támadást szervezett. Még 1526 végén 67 harcedzett lovassal Szigetvárból kiindulva átkelt a Dunán és megkísérelte Szabadka visszafoglalását, de csúfos kudarcot vallott.¹⁰⁰ Csáky László, a Temesvár mellett fekvő Csoma birtokosa, már nagyobb erővel, 300 magyar lovassal támadott. Az apáti réven, Csanád mellett átkelt a Maroson, megütközött a felkelőkkel, de ő is vereséget szenvedett és elesett.¹⁰¹

A felkelők tehát lényegében két tűz közé kerültek. Délről a török, északról és nyugatról a feudális urak támadásaival kellett számolni. Cserni Jován számára csak egy megoldás maradt: szövetséges után kellett néznie.

6.

Ferdinánd pártján. Harcok a feudális urak ellen. A mozgalom bukása

1527 tavaszán, Ferdinánd királlyá választása után és pártjának erőteljes diplomáciai tevékenysége következtében új helyzet állott elő Magyarországon. Míg Szapolyai a nemesség törökbarát részét képviselte, Ferdinánd szembenállt a törökkel már annak következtében is, hogy a szultán a Habsburg-ellenes liga egyik tagja volt. Ferdinánd megválasztása után

⁹⁸ Szerémi i. m. 154—155. old. — Verancsics Antal munkái II. köt. 26. old. — Zermegh János i. m. 388—389. old. — A török elleni akciókra l. Brodaries levele, Acta Tomicianae IX. 110. old. és Acsády Magyarország három részre oszlásának története, 154. old. — L. még Alexa Ivics: A szerbek története Magyarországon... Tartalmát magyarul ismerteti Margalits Ede: Szerb történelmi repertórium I. Bp., 1918. 693. old. — A Beriszló Istvánhoz intézett kérést l. Hurmuzaki, Documente II/3. 614. old. és Margalits i. m. 693. old. — Csak mellékesen jegyzem meg, hogy Beriszló István 1527-ben mégis nagyobb arányú törökellenes akciókba kezdett és több várat visszafoglalt a Dráva és Száva között. Később ő is Ferdinándhoz pártolt. (Margalits i. m. 694—695. old.)

⁹⁹ Szerémi i. m. 154. old.

¹⁰⁰ Szerémi i. m. 154—155. old. Szerinte maga Szapolyai figyelmeztette volna Jovánt a Török Bálint részéről fenyegető támadásról s az ezért vallott kudarcot. Valójában Török teljességgel lebecsülte a felkelők katonai erejét s ezért támadott mindössze 67 lovassal, veresége tehát szükségszerű volt.

¹⁰¹ Uo. 155—156. old.

pártja Mária özvegy. királyné vezetésével Pozsonyból széleskörű akcióba kezdett, amelynek célja Szapolyai legelőkelőbb híveinek elcsábítása volt. Fő érvük birtokok adományozásának ígérete volt s nem akadt olyan szilárd Szapolyai-párti főúr, aki ennek ellent tudott volna állni. A felszínen ugyan semmi sem látszott ebből, de valójában Szapolyai már elvesztette az országot, hatalma alá volt ásva: Mária királyné felismerte azokat az előnyöket, melyek a Habsburg-pártra Jován csatlakozása esetén hárultak volna, ezért mindent elkövetett az ő megnyerésére is.

Forrásainkból nem derül ki elég világosan e diplomáciai sakkhúzás minden részlete. Szerémi szerint¹⁰² Bakics Pál és Botos Márton pécsi kereskedő nyerte meg Jovánt Ferdinánd részére, Révay Ferenc viszont azt állítja, hogy az ő nagyapja volt az, aki élete kockáztatásával végrehajtotta ezt a fontos küldetést.¹⁰³ Mária leveleiben és ezek alapján Smolka is, Hoberdanez Jánost mondja követnek Jován és a bécsi udvar között.¹⁰⁴ Minden valószínűség szerint a források nincsenek ellentétben egymással, csupán a Ferdinánd és Jován közti szövetség kialakulásának más-más stádiumát rögzítik.

A Habsburgokkal való szövetség magyarázatát a források a parasztról alkotott nemesi szemléletnek megfelelően intézik el: egyszerűen Jován dicsőségvágyával és kincsszomjával indokolják.¹⁰⁵ A Ferdinánddal folytatott levelezésből reálisabban és a valóságnak megfelelően tudjuk kihámozni a szövetség létrejöttének okát. Mária királyné szerint Jován követekijelentette előtte, hogy ura azért szövetkezett Ferdinánddal, mert annak isteni küldetése van a pogányok és mohamedánok kiirtására; Jován ágyúkat és tűzereket kér, hogy a törökök által megszállt Újlakot és más várakat visszafoglalhassa.¹⁰⁶

E téma ezután állandóan szerepel a levelekben. E ténynek és Jován helyzetének ismerete alapján aligha tévedünk, ha megállapítjuk: *Jován a török és a főurak támadása ellen keresett támaszt Ferdinánd szövetségében.* Gazdasági és katonai erőforrások híján nem tehette ki magát a kétoldali támadásnak és a biztos pusztulásnak, tehát segítség után kellett néznie. A külpolitikai viszonyokból és a magyarországi politikai helyzetből parancsolóan következett megtett lépése.

A következmények megmutatták, hogy a főurak részéről fenyegető veszély mennyire komoly. Török és Csáky támadásainak kudarca után, 1527 tavaszán Szapolyai is közbelépett s utasította Perényi Péter erdélyi vajdát, hogy gyűjtsön sereget és verje le a mozgalmat.¹⁰⁷ Török Bálint is újra támadott s felhasználva, hogy a felkelők éppen akkor a Szerémségben időztek, visszavette Szabadkát.¹⁰⁷

Perényi még februárban megkezdte készülődését; éppen ezidőtájt érkeztek a felkelőkhöz Botos és Bakics, Ferdinánd követei.¹⁰⁸ Meddig tar-

¹⁰² Szerémi i. m. 157. s. köv. ll.

¹⁰³ Révay Péter i. m. 713. old. Ugyancsak Révayt említi Istvánffy is i. m. 88. old.

¹⁰⁴ Smolka i. m., Századok, 1883. 16. old. és Szentkláray oklevélpublikációja. TT, 1885. évf.

¹⁰⁵ Szerémi i. m. 157. old. — Istvánffy i. m. 88. old. — Zermegh i. m. 389. old.

¹⁰⁶ Mária levele 1527. április 13., TT, 1885., 506, 507. old.

¹⁰⁷ Szerémi i. m. 161. old.

¹⁰⁸ Uo. 157. old. — Cserni ekkor székhelyét Szegedre tette át.

tózkodtak ott, és Révay Ferenc mikor ment Jovánhoz: nem tudjuk. Szerémi csak annyit mond, hogy Cserni Jován még ekkor is kerülte az összejáratokat a nemességgel s ezért ígéretet tett arra, hogy az ekkor már titokban Ferdinánd-párti Török Bálinttól nem foglalja vissza Szabadkát.¹⁰⁹

Az erdélyi vajda fegyverkezése azonban, ha vontatottan haladt is, egyre nagyobb méreteket öltött. Perényi minden eszközt igénybe vett csapatok előteremtésére: gyülekezési helyül Gyulát jelölte ki s az Alföldnek ezen a részén keresztshadjáratot hirdetett.¹¹⁰ A gyulai uradalom 16 lovasal járult hozzá a hadszervezéshez. Perényi március 17-e körül érkezett Gyulára, hogy személyesen intézze a szervezést.¹¹¹ Ugyanakkor Erdélyben is megmozdult a feudális államapparátus, hogy a szász városok és székek polgárságát, valamint a vármegyék nemességét fegyverbehívja a felkelők ellen. Az erdélyi alvajda, Maczedóniai Miklós és az erdélyi püspök hosszasan ecsetelték azokat a veszedelmeket, melyek a felkelés áttérjedése következtében a nemességre és polgárságra származnának.¹¹² A csapatok gyülekezési helyül Dévát jelölték ki, április 14-re.¹¹³

Mikor történt a csata, nem tudjuk, Szerémi szerint¹¹⁴ két ütközet volt: májusban és júniusban. Köztudomású azonban, hogy mennyire pontatlannok időpont-megjelölései. Ferdinánd május 9-én Breslauban értesült egy csatáról: az tehát még áprilisban lehetett,¹¹⁵ s minden bizonnyal ez volt a szőlősi ütközet.

Szerémi a következőképpen írja le ezt az első ütközetet: Perényi Péter mintegy 12 000 főnyi hadinépével átkelt a Maroson és Szőlős mezővárosánál ült tábort. Amikor Cserni Jován értesült a vajda támadásáról, követet küldött hozzá a következő üzenettel: »Nagyságod miért gyűjtött annyi hadinépet ellenünk, rácok ellen? Nemde mi is keresztények vagyunk? Jobb nekünk egyetérténünk s megszabadítani a Szerém-szigetet a pogányok kezéből.« Perényi a felkelők gyengeségével magyarázta a követküldést s mint Szerémi mondja, »gögjében felfuvalkodott és azt vélte, hogy a rácok félnek tőle«. A felkelők azonban megelőzve a vajdát, gyorsan csatarendbe álltak s az ellenfél arcvonalanak arra a részére törtek, ahol a 2000 magyar gyalog állott. Ezek nem tudtak ellenállni a rohamnak s talán csak valami 50 ember maradt életben közülük. A támadók ezután a lovasok ellen fordultak s azokat is szétszórták, miközben sok nemes elesett. Perényi a nagyláki rév felé futott s Jakusith Márk várában, Nagylakon húzta meg magát; Jakusith szintén szerb volt, de úgy látszik, hogy

¹⁰⁹ Uo. 157. s köv. old. A Jován részére küldött iratot és ajándékokat Ferdinánd 1527. február 3-i levelével küldi meg Mária részére Pozsonyba. Azokat Podvinnay Tamásnak, a Habsburg-párt egyik ügyes emberének kellett volna Jovánhoz vinni, de ő Bakics Pálnak adta át azokat, aki Pécsre ment velük, majd a küldetés utolsó és legveszélyesebb szakaszát Botos Tamás pécsi kereskedő végezte el. Smolka i. m., Századok, 1883. 16—17. old.

¹¹⁰ Uo. 163. old.

¹¹¹ Karácsonyi János: Békés vármegye története I. Gyula, 1896. 89. old.

¹¹² Az alvajda levele Déván 1527. március 13-án, a püspöké Gyulafehérváron április 12-én kelt. Mindkettőt l. Hurmuzaki XV/1. 294—295. old.

¹¹³ Uo. 294. old. Az alvajda levele. Ő azt tervezte, hogy általa vezetett csapatokkal április 14-én Hunyad mezővárosánál lesz.

¹¹⁴ I. m. 164—165. old.

¹¹⁵ Bauer—Lacroix i. m. II/1. 69—70. old. — Smolka i. m. Századok, 1883. 21. old.

a szerb mágnások is szembefordultak Jovánnal, mivel Szerémi hozzáteszi: »Mert a magyarok rác mágnásai nem szivlelhették, hogy a Fekete ember uralkodjék...«¹¹⁶ A szőlősi csata időpontját április első felére kell tennünk: Perényi ugyanis április 14-én már Déván van,¹¹⁷ a gyulai uradalomban pedig már április 15-én tudnak Perényi vereségéről.¹¹⁸

Perényi vereségének oka valószínűleg abban rejlett, hogy lebecsülte a felkelők erejét. Az erdélyi seregek ugyanis nem vettek részt a szőlősi csatában, a vajda csak saját csapatait és a Gyula-környéki kereszteseket és a nemesi lovasokat vitte harcba, ezek pedig mind mennyiségileg, mind minőségileg alatta maradtak a felkelőknek.¹¹⁹

A szőlősi vereség után az erdélyi vajda Dévára ment és újra sereggyűjtéshez látott. Úgy látszik, a felkelők is Erdélybe szándékoztak törni, hogy elejét vegyék Perényi újabb támadásának. Az erdélyi püspök 1527. április 12-én Gyulafehérváron kelt levelében említi, hogy a felkelők követeket és írásokat küldözgettek szét Erdélybe, szabadságot ígérve a románoknak, bulgároknak és szerbeknek. Sőt, a püspök úgy volt értesülve, hogy a felkelők seregének a betörése is mindennap várható. Ezért azonnal fegyverbeszólítja a városokat, neméseket, a királyhoz és a vajdához pedig követeket küld gyors segedelemnyújtásért.¹²⁰ Mint említettük, Perényi április 14-én érkezett Dévára s onnan rendeli el a városoknak, székeknek és megyéknek, hogy fegyveres csapatokat szereljenek fel és azokat április 23-ára küldjék Szászvároshoz.¹²¹ Perényi is úgy tudta, hogy a felkelők Erdélybe akarnak törni, s ezért külön is figyelmeztette a szász városokat, nehogy a felkelőkkel egy valláson lévő román jobbágyok közé is átterjedjen a lázadás tüze.

Cserni Jován május elején, a Maros völgyében kelet felé nyomulva, valóban betört Hátszeg vidékére. Perényi május 8-án kelt levelében tudtára adja Beszterce város tanácsának, hogy a tegnapi napon Cserni Jován egész seregével elfoglalta a Vaskaput, elűzte az ott őrködő csapatokat és benyomult Hunyad megyébe és Hátszeg vidékére.¹²² Ezért elrendeli személyes fölkelésüket és Szebenhez való azonnali gyülekezésüket. A parasztok egészen Szászsebesig nyomultak előre, onnan azonban visszafordultak, legalábbis nem tudunk arról, hogy Erdély belső területein is mutatkoztak volna.¹²³

Cserni Jován május második felében, amikor Hoberdanecz János, Ferdinánd állandó követe, hozzá érkezett, a Temesvár melletti Csoma mező-

¹¹⁶ Szerémi i. m. 163—165. old. Az idézetek *Erdélyi László* fordításából valók, i. m. 123—124. old. Szerémi azonban nemcsak a csata időpontjában téved, hanem azt is tévesen mondja, hogy a csata után Perényi Abaúj megyei birtokaira ment. — *Istvánffy* szerint (i. m. 88. old.) a csata Szeged (Segedino) közelében volt. — *Zermegh* i. m. 389. old. — *Révai Péter* i. m. 713. old.

¹¹⁷ *Hurmuzaki* i. h. XV/1. 295—296. old.

¹¹⁸ *Karácsonyi János* i. m. 89—90. old.

¹¹⁹ *Geréb László* téved, midőn a könyvéhez csatolt térképmellékleten a szőlősi csatát a Marostól északra, a Békés megyében fekvő Szőlőshöz helyezi.

¹²⁰ *Hurmuzaki* i. m. XV/1. 295. old.

¹²¹ *Uo.* 295—296. old.

¹²² Perényi levele Szászsebesen kelt 1527. május 8-án: *Hurmuzaki* i. m. XV/1. 296—297. old.

¹²³ *Verancsics* szerint: Jován „Erdélybe siet, mind Szászvárosig dulattatá.” (Igy!) Összes munkái, II. 26. old.

városban tartózkodott.¹²⁴ Hoberdanecz tartotta fenn a kapcsolatot a bécsi udvar és a felkelők között. Ő közvetítette Jován fegyver- és pénzkérését Ferdinándhoz, és ő tudatta a felkelők vezetőjével Ferdinánd terveit, utasításait. Hoberdanecz a király hűségére eskette nemcsak Jovánt, hanem a felkelők befolyásosabb vezetőit is.¹²⁵ Ferdinánd terve az volt, hogy amint ő átlépi csapataival a határt, Jován dél felől mérjen csapást Szapolyaira. E feladat megoldásában fontos szerepet játszottak volna azok a naszádosok, akik közben a felkelőkhöz csatlakoztak és a Baranya megyei Veresmartnál állomásoztak.¹²⁶

A parasztfelkelés tehát most már Ferdinándot segítette, anélkül azonban, hogy Cserni Jován feladta volna eredeti törökellenes terveit. Sőt, úgy látszik, egész világosan felismerte Szapolyai és a török kapcsolatát. Ezt bizonyítja egy május 30-a előtt kiadott kiáltványa, amelyben Szapolyait a török szövetségésének mondja. »Tudomásunkra jutott — hangzik a kiáltvány egy részlete —, hogy János vajda, a szepesi gróf, nem rettenvén vissza a szabadságot leigázni, mellyel Krisztus keresztény híveit felruházta, Magyarország minden rendeit tizedadó alá vetette, ami az egész keresztény világ előtt hallatlan, s amelyet, mint biztosan tudjuk, János vajda a török császár számára szed, Magyarországra való betörése költségeire, hogy a török őt ez ország trónjára segítse. Azért intünk és kérünk titeket, mint igaz keresztényeket, hogy ne öregbítsétek a pogány hatalmát, aki különben is jól van lakva már a mi és a ti véretekkel.« Majd bejelenti, hogy a szabadító — Ferdinánd személyében — már a határokon áll s rövidesen benyomul seregével az országba.¹²⁷ Ez a kiáltvány nemcsak azért érdekes dokumentum, mert bizonyítja, hogy a felkelők milyen világosan látták Szapolyai lepaktálását a törökkel, hanem azért is, mert a törökellenes célkitűzések változatlan továbbéléséről tanúskodik.

A felkelőknek azonban már nem volt módjuk többé a török ellen harcolni. Perényi helyett most Czibak Imre, temesi gróf és a nagyváradi püspökség világi birtokosa, állt a hadszervezés élére. Hoberdanecz június 4-én már jelenti Ferdinándnak, hogy Szapolyai újra hadat toboroz a Körösök mentén, Túr városa körül.¹²⁸ Czibak ezenkívül a karánsebesi, lugosi vidék nemességét, a körösbányai román előkelőket és általában a megyei nemességet is fegyverbehívta. Táborát Aradnál üttette fel, majd egy éjjel átkelt a Maroson és a szödi¹²⁹ mezőn táborozott le, erős szekérsáncsal vette körül magát és embereinek megtiltotta a kicsapásokat. Szerémi szerint beszédet is intézett a fegyveres néphez s bosszúállásra hívta fel a nemeseket az idegen »jövevény« ellen, aki sok nemes leányát, feleségét megerőszakolta

¹²⁴ Hoberdanecz jelentése 1527. június 4. *Szentkláray* i. m. TT, 1885. 511. old.

¹²⁵ A vajdák közül különösen Cselnik Radót igyekezett Ferdinánd megnyerni. L. TT, 1885. 510, 511. old. — Még 200 jobbágytelket is adományozott neki, 1527. június 25-én. TT, 1885. 515. old.

¹²⁶ L. erre Hoberdanecz jelentéseit Jován táborából és Ferdinánd utasításait. *Szentkláray* Jenő i. m. TT, 1885. 508—518, 724—730. old. Ferdinánd utolsó levele 1527. július 27-én kelt. — *Smolka* i. m. Századok, 1883. 19. s. köv. old.

¹²⁷ A kiáltványt közli *Smolka* i. m. 22—23. old. Uo. a magyar fordítást is. L. *Még Bauer—Lacroix* i. m. II/1. 84—85. old. — A kiáltvány kibocsátását Mária királynő 1527. május 30-án Pozsonyban kelt levelében említi, uo. 83—84. old.

¹²⁸ *Szentkláray* i. m. TT, 1885. 512. old. — *Karácsonyi* i. m. I. 90. old.

¹²⁹ Helység a Maros balpartján, Arad szomszédságában.

és birtokait elfoglalta. A felkelők, úgy látszik, ugyanazt a taktikát akarták alkalmazni, mint Perényi ellen: még a sereg csatarendbe állása előtt akartak támadni, de Czibak óvatosabb volt. Három napig nézett farkasszemet a két ellenfél, végre Cserni Jován támadott. Elkeseredett harc kezdődött, a felkelők már-már kicsikarták a győzelmet, amikor beérkezett a Karánsebes-környéki nemesség lovashada s megfutamította a felkelőket.¹³⁰

Jován sebesülten szűkebb kíséretével megmenekült. Felgyógyulása után (kb. 3 hét múlva) Szegedre ment.¹³¹ Itt azonban újabb ellenféllel találta szemközt magát: a polgárság szembefordult a parasztokkal. Az egyik patricius házában, az ún. Szilágyi-háznál csetepatéra került a sor s Cserni Jován egy puskalövéstől súlyosan megsebesült. Vajdái innen Tornyos faluba vitték, ahol Török Bálint rajtaütött és a haldoklónak fejét vette.¹³² (Szerémi szerint azonban előbb háromszor is megkérdezte a haldoklótól, hogy él-e még, annyira félt!) A Fekete ember fejét azután elküldte Szapolyainak, aki Te deum-ot tartatott a győzelem örömére.¹³³ A sződi csata június 20-a körül lehetett, s valószínűleg ez volt a Szerémi által említett második ütközet.¹³⁴

Czibak győzelme után a felkelősereg szétszóródott. Egyrésztük török földre menekült, más részük Ferdinánd zsoldjába szegődött.¹³⁵

Jellemző a főnemesség magatartására, hogy mind Perényi, mind Czibak, amikor Cserni Jován ellen harcoltak, titokban már Ferdinánd pártján állottak.¹³⁶ Ebből is kitűnik, hogy parasztfelkelést láttak a mozgalomban s annak törökellenes programját nem vállalták. Ferdinándban sem a törökellenes párt királyát, hanem a birtokot adományozó, tehát önző céljaikat elősegítő uralkodót látták.

¹³⁰ Szerémi i. m. 165. old. és köv. — Istvánffy (i. m. 88. old.) a Czibakkal vívott csatát is „ugyanazon szegedi mezőkre” helyezi. Ebben *Zermegh* adatait veszi át, i. m. 389. old. — *Verancsics Antal* munkái II., 26. old. — *Révai Péter* i. m. 713. old.

¹³² Istvánffy i. m. 88. old.

¹³² Szerémi: i. m. 167—173. old. — *Zermegh* (i. m. 389.) Diódot, Szeged mellett, jelöli meg Jován halálhelyének. — *Verancsics* (Munkái. II. 26. old.) szerint Török Nyíregyházán fejeztette le a Fekete embert. — Istvánffy i. m. 88. old.

¹³³ *Szentkláray*: A dunai hajóhadak... 111. old. — Szerémi (i. m. 169—170. old.) július 25-re teszi Jován fejének Budára hozatalát.

¹³⁴ Szerémi július 15-ét mond, ami azonban Jován megöletésére, és nem a csatára értendő. I. m. 170. old. — Ferdinánd július 3-án értesült Bécsben a Fekete ember seregének vereségéről, l. TT, 1885. 517. old. — Ugyancsak július 5-én jelenti Budáról a bajor herceg követe Cserni Jován seregének vereségét, 8000 embere elesét, ill. elfogását. *Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der politischen Verhältnisse der Herzoge Wilhelm und Ludwig von Bayern zu König Johan von Ungern*. Herausgegeben von Karl August Muffat. München. L. még John Wallop angol követ július 11-i jelentését Bécsből: *Friedrich Firnhaber*, *Urkunden zur Geschichte des Anrechtes des Hauses Habsburg auf Ungarn*. Wien, 1860. 50. old. — Az ekkori közlekedési viszonyokat ismerve, a csata időpontját június 20-a tájára helyezhetjük.

¹³⁵ *Szentkláray*: A dunai hajóhadak... 111—112., 107. old.

¹³⁶ Szerémi i. m. 160. old. — *Smolka* i. m. Századok, 1883. 15., 26. old.

A mozgalom helye a magyar és szerb nép történetében

Cserni Jován felkelése, amely szerb, magyar és román parasztokat és nemeseket mozgatót meg s amely a török elleni szabadságharcként indult, de a magyar nemesség bűnös politikája következtében eredeti célját nem érthette el, vereséggel végződött. Fontossága mégis erősen hangsúlyozandó. Cserni Jován politikájában, amely az érdekelt népek és osztályok összefogását célozta, még ösztönös, vagy félig tudatos formában is mintha Hunyadi János koncepciója csillanna fel halványan. Éppen ezért ez a felkelés a szerb, a magyar és román nép múltjának emlékeztető méltó lapjai közé tartozik, e népek egymásrautaltságát, sorsának azonosságát tükrözi.

A Habsburgokkal való szövetség is a török elleni harc érdekében állott. Ferdinánd természetesen igyekezett kihasználni a felkelést a maga céljaira. Jelentősebb segítséget nem nyújtott, hiszen ő maga sem vette túlságosan komolyan a török elleni küzdelmet; csak azt tartotta fontosnak, hogy ellenfelének, Szapolyainak a hátában minél nagyobb zavart támaszson. Ekkor kezdődik a magyarországi szerbség kapcsolata a bécsi udvarral, ami a magyar népnek később sok súlyos problémát okozott (Rákóczi szabadságharc, 1848—49. évi függetlenségi harc). Már e kezdetnél is látszik azonban, hogy a magyar uralkodó osztályt, a feudális urakat milyen súlyos felelősség terheli azért, hogy ez a kapcsolat nem a magyar néppel épült ki.

Bár a felkelésben zömmel parasztok vettek részt, de szemmel látható egy vezetőréteg kiemelkedése Cserni Jován körül. Maga Jován is cárnak nevezi magát, ami nem pusztán a szerb függetlenségi törekvéseknek és történelmi hagyományoknak a kifejezése volt, hanem jelezte egy kezdetleges feudális hierarchia megszerveződését a felkelők között. Még ez sem egyöntetűen negatív jelenség azonban, hiszen bizonyos szervezeti szilárdságot adott a felkelésnek, amire katonai szempontból nagyon is szükség volt s lehetővé tette több csata győzelme megvívását.

Nemcsak a szerb népnek, hanem a magyar népnek is haladó hagyományai közé kell tehát iktatnia ezt a felkelést, történetírásunknak pedig a délszláv történettudománnyal kooperálva — erre végre meg is lesz a lehetőség — érdemleges emléket kell állítania azoknak, akik kedvezőtlen viszonyok közepette is harcoltak népeink függetlenségéért.¹³⁷

¹³⁷ Befejezésül meg kívánom jegyezni, hogy a mindenki által ismert okok miatt nem volt módomban a jugoszláv történetírás újabb eredményeit áttanulmányozni s így lehetséges, hogy déli szomszédaink történetírói már foglalkoztak ezzel a témával 1945. után is.

Másrészt kutatásokat végeztem a Batthyányi és Perényi-család levéltáraiban, de eredménytelenül. Ismeretlen adatok előkerülése talán csak Erdélyből és a bécsi levéltárakból remélhető.

LA LUTTE DU PEUPLE DE L'ALFÖLD CONTRE LES ENVAHISSEURS TURCS APRES LA BATAILLE DE MOHÁCS (1526—1527)

I. Bánkuti

La première partie de l'article traite des tentatives de résistance, lors de la campagne des Turcs en 1526. Avec la bataille de Mohács, l'état féodal des Jagellons se décomposa entièrement et le pays, sans défense, fut livré au Sultan. Les souverains européens ne vinrent pas en aide au pays envahi. Seuls, les paysans, essayèrent de résister dans certains lieux, comme p. ex. à Pilismarót (département d'Esztergom), dans les montagnes de Mátra, à Szeged, à Szabadka et aux alentours de Pétervárad. D'après les sources historiques contemporaines, en ce dernier lieu, la résistance fut plus acharnée qu'à Mohács, et les Turcs subirent de grosses pertes. Néanmoins, cette forme de résistance portait un caractère tout à fait local. Elle manquait de direction centrale, c'est pourquoi, les tentatives de ce genre se terminaient presque toujours par une défaite, contre un ennemi maintes fois supérieur en force. Les tentatives de résistance ayant eu lieu surtout dans l'Alföld aux mois de septembre et d'octobre 1526, peuvent être considérées, toutefois, comme les témoignages impérissables du patriotisme de la paysannerie.

La deuxième partie du travail parle du grand soulèvement des paysans, dans le Sud du Bas Pays hongrois, qui dura du mois d'octobre 1526, jusqu'au mois d'août 1527. Les participants à ce mouvement, le plus grand depuis la jacquerie de Dózsa, étaient dans leur majorité des Slaves du Sud, fuyant devant les Turcs. Plus tard des Hongrois et des Roumains se sont alliés à eux. Un examen détaillé des sources historiques nous persuade que, contrairement à notre opinion antérieure, ce soulèvement ne portait pas, en premier lieu, de caractère antiféodal. Il avait pour but principal l'expulsion des Turcs. Cela renverse la thèse de certains historiens, selon lesquels le mouvement aurait porté un caractère nationaliste et aurait eu pour but l'extension de la domination des Slaves du Sud sur une partie du territoire hongrois. Les paysans furent rassemblés et organisés sous la conduite d'un paysan serbe, nommé Iovan Tcherni (l'Homme Noir) qui se disait le prophète de Dieu. Il voulut unifier toutes les couches sociales contre l'ennemi commun. Pour gagner l'appui de la noblesse et de l'aristocratie il prétendait être le descendant des anciens despotes serbes. C'est la guerre contre les Turcs qu'il avait en vue, quand il se détourna de Jean Zapolya, l'allié des Turcs, et s'associa à Ferdinand. Jean Zapolya envoya d'abord Pierre Perényi, puis Imre Cibak, contre le chef paysan et ce dernier réussit à disperser les troupes insurgées.

A son point culminant le mouvement se répandit sur toute la Hongrie méridionale. Les insurgés pénétrèrent même dans la Transylvanie. Iovan Tcherni fit régner une discipline sévère dans ses troupes bien organisées ayant un esprit combattif extraordinaire. Mais il ne put réaliser son projet: l'expulsion des Turcs du pays, ce qui aurait correspondu d'ailleurs aux intérêts de tous les peuples de l'Europe orientale. La classe dirigeante hongroise, à la vue courte, effrayée, préféra de réprimer le soulèvement, au lieu de l'encourager, dans l'esprit de Jean de Hunyade, à refouler l'envahisseur qui se trouvait à la frontière du pays.

Банкути Имре:

БОРЬБА НАРОДА БОЛЬШОЙ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ ПРОТИВ ТУРЕЦКИХ ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ ПОСЛЕ СРАЖЕНИЯ В МОХАЧ (1526—1527)

В нервной части статьи говорится о попытках сопротивления во время похода турок в 1526 г. После сражения в Мохач феодальное государство королей семьи Ягелло полностью распалось и страна оказалась беззащитной перед султаном. Властители Европы не оказали помощи, и только крестьянство попыталось сопротивляться в отдельных местах, напр. в Пилишмароте, (комитат Естергом) в горах Матры.

в Сегеде, в Суботице и около Петерварата. В этом последнем месте, по свидетельству источников, сопротивление было больше чем в Мохач и турки понесли большие потери. Однако, эта форма сопротивления была исключительно местного характера, не имела центрального руководства, поэтому эти попытки почти без исключения потерпели поражение от огромного превосходства сил. Однако оборонительные попытки, происходящие на Большой Венгерской низменности в сентябре и октябре 1526 г., являются вечным свидетельством любви крестьянства к родине.

Вторая часть трактует о большом крестьянском восстании в южной части Большой В. низменности, которое длилось с октября 1526 г. до июля 1527 г. В этом движении, оказавшемся самым большим со времени крестьянской войны Дожа, участвовали в большинстве своём южные славяне, убежавшие от турок. Присоединились к ним и венгры и румыны. Подробная проверка наших источников убеждает нас в том, что, в разрез с нашим бывшим пониманием, это восстание в первую очередь имело не антифеодальный характер, а изгнание турок ставило себе целью. С этим опровергается положение некоторых историков, будто движение имело бы националистический характер и его целью было: поставить одну часть Венгрии под господство южных славян. Организацию и сплочение крестьян совершил югославский крестьянин Черни Еван (Чёрный Человек), который выдал себя пророком бога. Он хотел сплотить воедино все слои общества против общего врага. Для завоевания дворянства и аристократии, он утвердил, что он происходит от старых сербских деспотов. Когда он отвернулся от нового венгерского короля, от Яноша Саполяи, союзника турок и присоединился к Фердинанду, он руководствовался мыслью о борьбе против турок.

Саполяи послал против крестьянского вождя, ставшего опасным, сперва Петер Перени, потом Имре Цибак, который разгромил крестьянские отряды. На вершине движения оно охватило всю южную часть Венгрии; восставшие проникли даже в Трансильванию. Черни Еван поддерживал строгую дисциплину среди своих хорошо организованных и отлично воюющих отрядов. Но он не мог осуществлять свой первоначальный план, служащий интересам всех восточно-европейских народов, — изгнание турок. Испуганный и близорукий венгерский господствующий класс скорее подавил восстание, чем воспользовался бы им в духе Яноша Хуняди и отбыл бы захватчика, стоящего у границ страны.

A KARCAGI ÜVEGGYÁR TÖRTÉNETE

1940—1956

B. KOVÁCS ERZSÉBET

I. AZ ÜVEGGYÁR LÉTREJÖTTÉNEK ELŐZMÉNYEI

Ipari forradalom az üvegyiparban

A magyar gyáripar történetét vizsgálva azonnal szembetűnik — a jellemző aránytalanságok figyelembevétele mellett is — az üvegyipar nagyarányú elmaradottsága. Akkor, amikor 1867. után az ipari forradalom általában teljes mértékben kibontakozik, — az üvegyiparban „... a legprimitívebb berendezésű, minden gépesítés nélküli üveghutákról, üvegcsűrőkről van szó. Még a 70-es évek végén, sőt a 80-as években is a magyar üvegyártás úgyszólván teljesen középkori állapotban volt.”¹ A századforduló, a XX. század első évtizedei sem hoztak jelentősebb változást. Döntő fordulatot az üvegyipar életében az 1920–30-as évek jelentettek.

A *zagyvápálfalvi*² üvegyár, amely 1894 elején épült, 1929 végén alakult át gépi üzemmé. Ezzel az itt gyártott táblaüveg minőségét egy csapással a külföldi üveg mellé sorolta. A *miskolci* üvegyárat a 30-as évek elején korszerű öntöttüvegyárrá alakították át (Első Magyar Öntöttüvegyár R. T. 300 000 P befektetéssel), s ezzel lehetővé vált, hogy ezentúl Magyarországon is előállíthassanak különböző vastagságú és színű nyersüvegeket, sodronybetétes üvegeket, felül- és alulvilágításra szolgáló üvegtömböket. Az *ajkai* üvegyár a 20-as évektől kezdve különös gondot fordított az üvegolvasztás technikájára, az üveg minőségének javítására, és a termelt áruk finom kivitelezésére. A *parádi* üvegyár, amely egyike legrégebbi üvegyárunknak — (jelenlegi helyén 1814 óta áll. Elődei: Parád-Ó-hután, Szuhahután, Ótházhután és Fiskálishután voltak. Úgy vándoroltak, ahogy az erdő fogyott körülöttük. Az erdőbirtokok annak idején Rákóczi Ferenc birtokában voltak, így minden valószínűség amellest szól, hogy a parádi üvegyár őse a Rákóczi-család tulajdona volt.) — 1939-től fejlődött valójában korszerű üzemmé. Prés- és fűvógépek beállítása, a csiszolóüzem korszerűsítése következtében öblösüveg gyártmányai — különösképpen a gyógyszeresüvegek — elsőrendű áruk lettek. Fejlődött a csiszolt kristályüvegáru

¹ Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. 238. o.

² A felsorolás dr. vitéz Sághegyi Lajos: A magyar üvegyipar története c. könyv alapján.

kivitelezési finomsága is. A *sajószentpéteri* üveggyár az 1937-es korszerű üzem-bővítés után megkezdte a felfehér színű üvegaruk gyártását. A legnagyobb fejlődésen a *salgótarjáni* üveggyár ment át. A gyár az 1900-as évek elején alakult, majd cseh érdekeltség kezébe került, ahonnan 1925-ben került vissza. Ezután még közönséges sötét palackárut gyártott. Majd az ú. n. Owens-rendszerű amerikai gép beállításával az országban páratlan teljesítménnyel, naponta 25 000 db. palackot gyártott. 1928-ban a gyár áttért a fehér öblösüveg és préselt cikkek, 1932-ben a színes üvegaruk gyártására. Ezzel a gyár teljesítő-képessége csaknem egyedülálló lett: a közönséges zöld palackárutól a legfinomabb csiszolású kristályüveg árukig, öblösüveggyártásunk majdnem minden ágazatát felölelte. Említésre méltó változás történt az 1867-ben épült *tokodi* üveggyár történetében is 1920 után. Alkalmazni kezdték az automatikus és félautomatikus fúvógépeket, préseket, amelyek segítségével öblös, préselt és fúvott üvegcsikkeket gyártottak. Új gyár is alakult 1930-ban. Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági R. T. alapította az *újpesti* üveggyárat azért, hogy a korszerű izzólámpák nagy mennyiségben meginduló gyártásához szükséges üvegbúrákat itthon állítsák elő. Automata gépek alkalmazásával meg is indult az izzólámpa- és rádiócsőbúrák gyártása. A lámpabúrák hazai előállítása természetesen sok nehézségbe ütközött. Mindenekelőtt felvetődött a további tökéletesítés igénye, s itt elsősorban a hazai tűzállóüveg gyártásának a kérdése.

A felsorolt példák, az említett gyártási problémák világosan megmutatják, hogy az üvegiparban ebben az időben zajlott le az ipari forradalom. S az ipari forradalom idejébeli nagy forrongás vetette fel a tűzállóüveg-szükséglet hazai kielégítésére való törekvést. A tűzállóüveg készítésénél sok olyan nehezítő körülmény adódik, amely a többi üvegféleségeknél nem fordul elő. Pl. olvasztásához magasabb hőfok szükséges (a rendes üvegféleségek olvadási hőmérséklete 1300–1400 C°), húzószilárdsága a rendes üveghez viszonyítva majdnem háromszoros, nagy kémiai ellenállóképességgel kell rendelkeznie, valamint igen magas hőmérsékleti ingadozást kell kibírnia, mert pl. a búrán belül és kívül lévő levegő hőmérséklete közt sokszor 500–600 C° különbség is van.

Ezen üvegféleség előállítására vállalkozott Veress Zoltán műegyetemi tanársegéd.

A Veress Zoltán és Társa Betéti Társaság megalakulása és működése

Veress Zoltán már előzőleg is foglalkozott üveggyártási problémákkal. 1933. márc. 16-tól a Székesfővárosi Iparrajziskola megbízásából vezette ezen iskola műüvegipari osztályát. „Ez volt az országban az első üveglaboratórium, ahol üvegösszetételekkel és olvasztásokkal kísérletezni lehetett.”³ 1936-ban Kőbányán a Nyitra utcában egy villaépület pincéjében Veress Zoltán színes üvegek felhasználásával dísz tárgyak készítéséhez kezdett. Üvegszobrokat, vázakat formázott, a régi üvegolvasztó művészet és a modern formák harmónikus egyeségére törekedve, ízléses kivitelben.

A kevés tőke — műegyetemi tanársegédi fizetés — kezdetleges technika, sok kézi munka nem sok sikert hozott. Ennek ellenére Veress Zoltán nem mon-

³ Arányi Vazul, a gyár műszaki rajzolója által rendelkezésemre bocsátott Veress önéletrajz. (1956. márc. 6.)

dott le a további kutatásokról, kísérletezésekről. Társat keresett, s így alakult meg a Veress Zoltán és Társa Betéti Társaság 1936. június 18-án.⁴ A társaság telephelye: Budapest, X. ker., Nyitra u. 11. A társaság képviseleti joggal felruházott beltagja: Veress Zoltán „üveges, üvegcsiszoló, üvegező és üvegveső, üveghajlító, üvegfoncsorozó, üvegforrasztó, üveg-porcelán- és fajancfestő, mozaikműves, tükörkészítő, aki a céget akként jegyzi, hogy az előirt, előnyomtatott cégszöveg alá vezetéknevét írja.”⁵ A kültag: Zechmeister István budapesti lakos, akinek vagyonbetéte 5000 P volt.

A betéti társaság megalakulását követően Veress Zoltán rátért az őt már régebben foglalkoztató problémára, a hőálló laboratóriumi és világítási üvegaruk gyártására. Milyen ütemben folyt a termelés? Az „üzem” a villaépület pincéjében volt továbbra is. Az üvegolvasztáshoz szükséges energiát fenyőfa tüzeléssel nyerték. Az üzemeltetéshez szükséges munkaerőt Veress közvetlenül maga válogatta, kereste ki, leutazott Salgótarjánba, megnézte az ott dolgozó fűvókat, s kiválasztotta magának a legmegfelelőbbet. Így esett a választás Horváth Ferencre,⁶ aki a következőket mondta el nekem az akkori munkájáról: „1936. szeptembere óta 2–3 hónaponként egyszer-kétszer felutaztam Salgótarjánból, állandó munkahelyemről Budapestre, a tanár úr⁷ műhelyébe, hogy a megolvasztott üveget kifűjjam. Egy kis kemence, ú. n. fazékkemence volt még akkor, amelybe kb. 50–60 kg üveg fért.” A termelés 1938. áprilisától lett rendszeresebb, ekkor költözött fel Horváth Ferenc üvegfűvő is Budapestre.

Harc a jénai verseny ellen⁸

Veress Zoltán kis üzeme szinte születése pillanatától kezdve felvette a harcot a hazánkat elárasztó jénai tűzállóüveg konkurrenciájával. A német konkurrencia nagyon komoly problémát jelentett sok üzem számára. 1936-tól egyre rohamosabb a német tőkebehatalás Magyarországra, s 1938-ra kiszorította Magyarországról, s Délkelet-Európából az angol, francia, belga tőkét. Ugyanakkor fokozódott az árubehatolás is, sőt a súlypont 1939-től erre tevődött át. Ez nemcsak pl. az angol textil, üveg, stb. kiszorítását eredményezte, hanem a magyar érdekeltségek háttérbe szorítását is. Az állam nem nyújtott teljes segítséget ezen üzemeknek. A legtöbb, amit tett, az 1924-es védővám tarifa megtartása volt.

Veress Zoltánék is kérvényt kérvény után adnak be az iparügyi miniszterhez: „... tisztelettel kérjük, hogy a jénai árukra szóló kontingenst revízió alá venni és azon árukra, melyeket mi is készítünk, vámvédelmet adni kegyeskedjék.”⁹ Nem sokkal később, 1937. jún. 5-én ismét kérvényezik a vámvédelmet,

⁴ 1936. jún. 13. A Budapesti Kir. Törvényszék, mint cégbíróság a Cg. 38 226/1936. sz. alatt elrendeli a betéti társaság bejegyzését.

⁵ 1936. jún. 18. A Budapesti Királyi Törvényszék, mint cégbíróság által a Cg. 38 236/1936. szám alatt bejegyzett betéti társaság jegyzőkönyvéből.

⁶ Ma is az üvegyárban dolgozik, kapus.

⁷ Veress Zoltánt ma is tanár úrnak hívják a munkások.

⁸ A levéltári anyag minden rendszer nélkül, még ma is az üvegyár területén található, ezért az iratok megjelölését csak a dátum és az esetleges cím feltüntetésével tudom megtenni a következőkben is.

⁹ 1937. jan. 5. Kérvény Bornemissza Géza iparügyi miniszterhez.

s némi támogatást is kérnek a további kísérletezéshez. Indokaik: „...üzemünk termelése bőségesen elegendő a hazai fogyasztás teljes kielégítésére. Termelési képességünk évi 30 000 kg. ...laboratóriumi edényeink 10%-kal olcsóbbak, mint a jénai üvegárúk.”¹⁰ A miniszter 3000 P kísérletezési segélyt engedélyezett, pedig sokkal több anyagi és erkölcsi támogatást érdemelt volna az átlamtól ez a kis üzem, hisz már szakvélemények egész sora komolyan értékelte az ERGON jelzésű Veress-féle laboratóriumi üvegeket. Egy példa a sok elismerő levél közül: 1938. jún. 23-án dr. Csukás Zoltán okl. vegyész-mérnök a következőket írta a cégnek: „...saját érdekemben összehasonlító táblázatot készítve megállapítottam, hogy az ERGON üvegeknek ugyanolyan feltételek mellett kétszer, háromszor nagyobb az élettartamuk, mint a külföldi üvegeknek... A mechanikus tisztítás erőszakos hatásával szemben is, minden eddigi gyártmánynál nagyobb ellenállást tanúsítottak, a törés veszélye jóval kisebb,... kiválóan bírja a nyílt lángon való melegítést.”

Mi az oka, hogy ennek ellenére a betéti társaság alig-alig részesült állami támogatásban? A kapitalizmusban az államsegély a monopoltőke érdekeit szolgálja. Az állam csak azon érdekeltségek kéréseit, igényeit teljesíti, amelyben maga is érdekelt. Azokat az üzemeket, amelyből nem származik közvetlenül haszna, azokat alig, vagy egyáltalán nem támogatja. A Veress-Zoltán és Társa Betéti Társaság esetében pedig az utóbbi esetről van szó.

A jénai cég maga is felfigyelt a magyar konkurensre. 1938. szeptemberben a Schott cég megbízottja, A. Timpte megjelent Veress Zoltánnál és „...azt az alternatív ajánlatot tette, hogy a Schott cég hajlandó lenne üzemünk leállításáért nagyobb összeget fizetni és Németországban jól fizetett állást biztosítani... Ajánlatát azzal utasítottuk vissza, hogy mi nemcsak pénzt keresni, hanem dolgozni is akarunk, különösképpen akkor, amikor ezen nehéz cikk gyártásának teljes megoldása révén erkölcsi obligóban is érezzük magunkat.”¹¹ 1939. márciusában a cég ármegállapodást ajánlott a jénai cégnek. A Schott cég álláspontját tükrözi a következő levél: „Schott úr kijelentette, hogy őket nagyon kellemetlenül érinti az, hogy Magyarországon konkurrenciájuk támadt, de ezt az ármegállapodási lehetőséget mérlegelni fogja: Ezen megbeszélésre következett válaszképpen az az elhatározásuk, hogy dumping árak révén óhajtanak (1939. ápr. 1-től 40%-kal olcsóbbak a jénai üvegek hazánkban!) a mi konkurenciánktól megszabadulni.”¹²

A most felhozott két példa, különösen pedig az első, kiválóan alkalmas a monopolkapitalizmus hanyatló, halódó jellegének illusztrálására. Amikor azt akarta a jénai cég, hogy Veress mondjon le a további kísérletezésről, kutatásról, és álljon be hozzá, akkor azt remélte, hogy megszabadulva az erős konkurenciától, csökkentheti azokat a gazdasági erőfeszítéseket, befektetéseket, amelyeket az elsőbbség megtartása érdekében eszközölt a profit rovására. Ez pedig nem a technika fejlődését mutatja, hanem éppen az új technika eltírtetését, fejlődésének akadályozását.

¹⁰ 1937. jún. 5. Kérvény Bornemissza Géza iparügyi miniszterhez.

¹¹ Veress Zoltán levele 1939. ápr. 6-án a Magyar Külkereskedelmi Hivatalhoz.

¹² U. o.

Az üzem bővítésének gondolata, a karcagi gyártelep létrehozása

Az egyre növekvő konkurenciától a meglévő gyártási keret bővítésével is szabadulni akart a cég. Veress Zoltán nagyobb mértékű és olcsó energiaforrással rendelkező üzemet akart berendezni. Ekkor hallott a karcagi gázkutak kihasználatlanságáról, valamint ezek bérbeadási tervéről.

A karcagi gázkutak fúrási ideje az 1925–26-os évek petróleum- és olajkutatási kampánya idejére esik.¹³ Ezekben az években Pávai Vajna főgeológus az Alföldön és közelebb Karcag környékén is fúratott. (Ezen a részen keresték és keresik ma is a romániai és a zalai olajmezők közötti összeköttetést.) A fúráshoz a városnak is hozzá kellett járulnia, 1926-ban a város az egyik newyorki banktól erre a célra 23 000 dollárt vett kölcsön 17⁰/₀-os törlesztésre. Két kutat fúrtak. Az egyik 1260 m mély, a másik 960 m volt. Olaj helyett forróvíz – kb. 55 C° – és gáz tört a felszínre. A gázhozam ingadozó volt és ingadozó ma is, de kb. 2000–2700 m³/24 óránként.

Az állam a vízzel (az egyik kút 1600 liter/sec., a másik 800 liter/sec.) nem törődött. A földgáz értékesítési jog viszont az 1911. évi VI. t. c. értelmében kizárólag az államot illeti még. 1927-ben az állam átadta a gázt a városnak azzal, hogy 10 év alatt értékesíteni kell, mert ellenkező esetben az értékesítési jog visszaszáll az államra. Az esetleges értékesítés esetén az állam és a város szerződése 99 évre szól. – A város újsághirdetés alapján próbálta bérbeadni a gázt, ami csak 1936-ban sikerült. A gázt bérbevevő Metanogén KFT. palackozni akarta a gázt. Meg is kezdte az ú. n. főépület építését, gépek lehozatalát. Ekkor érkezett meg az iparügyi miniszter leirata, miszerint nem fogadja el a m³-ként 3 filléres bérleti díjat. A város és a KFT. között a szerződés ílymódon felbomlott, s a gáz továbbra is kihasználatlanul vészett el. 1937-ben lejárt a meghatározott 10 év. Az állam vette kezelésébe a gázt s most az állam keresett bérlet. Varga professzor – a későbbi iparügyi miniszter – hívta fel Veress Zoltán figyelmét a gáz bérbevételére.

Veress Zoltánék már 1938. elején meg is tekintették a fúrást. Az eredményről ezt írta Veress: „... a nagyobb kút gázhozamcsökkenése 40⁰/₀, s ha a kisebb kút hozamának csökkenését is 40⁰/₀-nak vesszük naponként, akkor az így kapott gázmennyiség még hóllyagtalanításra sem elég.”¹⁴ – (A hóllyagtalanításhoz 6–7 órára kb. 100 m³ gáz kell a legkisebb termelés mellett.)¹⁵ A betéti társaság annyira nincs megelégedve a gázhozam egyenlőtlen voltával, hogy a fent említett levélbe Veress még a következőket is belefoglalta: „Mivel ilyen hiányokra és bizonytalanságokra nem merünk építeni, kérjük, hogy a Lisper vidéki gáz kihasználásával létesíthessük üzemünket.”¹⁶ Azonban az állam a továbbiakban is ragaszkodott a karcagi gáz bérbeadásához. Ugyanakkor a gázkutaknál végzett további mérések azt bizonyították, hogy a gázhozam ingadozása nem állandó, s a mutatózó csökkenés sem lényegbeli. Így a betéti társaság úgy döntött, hogy mégis bérbeveszi a karcagi gázt, s elfogadja az iparügyi miniszter 40 000 P. kutatási és kísérleti segélyét is, amely segély feltétele:

¹³ Dombrowsky László elbeszélése alapján.

¹⁴ 1938. márc. 4. Levél az iparügyi miniszterhez.

¹⁵ Kovács Géza üzemi mérnök közlése alapján.

¹⁶ 1938. március 4-i levél.

„... az üzemet Karcágon, az ottani gázkutak energiájának igénybevételével tartozik berendezni.”¹⁷

Megindultak a tárgyalások a cég és a város, valamint a gázkutak környékén lévő földek tulajdonosai között.

1939. aug. 29-én Karcag megyei város képviselőtestületének rendes közgyűlésén hozott határozat már a sikeres tárgyalások eredményét rögzíti. Eszerint a város tulajdonát képező 810 tkvi. betétben megosztás folytán nyert 11 094/3, 11 095/4 hrsz. alatt felvett 1100 négyszögöl területű ingatlant 550 P véltárért eladta a Veress Zoltán és Társa Betéti Társaságnak.¹⁸

A cég a gáz bérbevétele után gyáralapítási tervet¹⁹ készített. A gyárat Karcag – a gázkutak mellett már a Metanogén KFT. által épített épület felhasználásával – létesítenék. Ezzel úgy ki lehetne bővíteni a jelenlegi üzemet, hogy lehetővé válnék napi 1000–1200 kg üvegáru előállítása. A már eddig gyártott laboratóriumi és világítási üvegekhez a következő cikkeket vették fel a gyártási programba: háztartási főzőedény, laboratóriumi mérő edény, további feldolgozást igénylő kézi üvegcső, becsiszolt dugójú vegyszeres palack, izzólámpa ballon, ólomüveg (nyers), színes présáru, vörös és zöld jelzőüveg. Az ezeket termelő üzem létesítéséhez a következő beruházások szükségesek:

1. Gyárépület kb. 550 m ²	20 000 P
2. Tisztviselői és munkáslakások	20 000 „
3. A telep felállításával kapcs. kiadás	5 000 „
4. Olvasztó kemencék	22 000 „
5. Hűtő kemencék	8 000 „
6. Berendezési tárgyak	4 000 „
7. Szükséges gépek, szerszámok	17 000 „
8. Egy 2,5 tonnás teherautó	15 000 „
9. Forgótőke kb.	43 600 „
Összesen:	155 000 P

A 155 000 P-ből egyelőre kb. 90 000 P van biztosítva. Ebből 40 000 P a május 4-én megígért kutatási segély. A fennmaradó összeg beszerzését pedig részben más személyek betársulása, részben a forgótőke csökkentése, s a lakásépítés elhanyagolása révén remélik. A gyáralapítási tervet leszögezi ugyanakkor – a befektetett tőke mielőbbi visszatérülése érdekében – azt is, hogy „... először a nagyobb keresetnek örvendő és így okosabban elhelyezhető árukat óhajtjuk gyártani, hogy az üzletkörünk kifejlődéséig, tehát, amíg a gyártás a teljesítmény közel teljes kihasználásáig meg nem indul, az áruba, nyersanyagba, stb. fektetett tőkét ne növeljük túlságosan nagyra.”²⁰ Ugyancsak ez a tervet foglalkozik a gyár, a termelés kialakult képével, a termelés megindulása után. „A gyár a telepen, ha a termelés kellő mértékben megindul, kb. 40 munkást képes foglalkoztatni, és a hetenként kifizetésre kerülő munkabér 1200–1300 P-t tesz ki... A termelési költség egy hónapra az üzem teljes kihasználása mellett 42 600 P... Az egy hónap alatt termelt kb. 30 tonna

¹⁷ Az iparügyi min. levele Veress Zoltánhoz. 1938. máj. 4.

¹⁸ 1939. aug. 29-i jegyzőkönyv.

¹⁹ 1938. okt. Gyáralapítási jegyzőkönyv.

²⁰ 1938. okt. Gyáralapítási jegyzőkönyv.

üvegáru értéke 54 000 P (1,80 P/kg) lesz... Az egyhavi összes kiadás kb. 43 000 P... A nyereségeként jelentkező 11 000 P kb. 20%-os hozamnak felel meg.”²¹

A gyáralapítási tervzet kivitelezéséhez pénzre volt szükség. Ennek érdekében a cég 1939. december 10-én 15 évi kedvezményt kért az államtól a tervek szerint 1940. februárjában üzembe helyezendő karcagi gyártelep számára. De mintha előre érezték volna az elutasító választ, mindjárt másnap, 1939. dec. 11-én egy részvénytársaság alapítási tervzetet készítettek, hogy így a maguk erejéből biztosítsák a hiányzó összeget. A terv²² szerint a társaság „Veress Zoltán Tűzállóüveg-Huta Rt.” nevet viselné. „A társaság célja, üzletköre és vállalatának tárgyai: A Veress Zoltán és Társa Betéti Társaság cég megszerzése (nem készpénzbetétként behozza teljes vagyonát, 89 000 P értékben, melyért 178 db, egyenként 500 P névértékű részvényt kap, melyek a betét átadásakor teljesen befizetetteké válnak). Annak minden ingó és ingatlan vagyonával, üzletkörével és gyártási eljárásaival együtt.”²³ A társaság határozatlan időre alakul. Alaptőkéje 150 000 P, mely 300 db, egyenként 500 P névértékű bémutatóra szóló részvényre oszlik. A részvények 30%-a a jegyzés alkalmával minden egyes részvényjegyző által befizetendő. A tervzet alapján 1940. január 8-án d. u. 12 órakor Budapesten a Nyitra utca 11. szám alatt összeült az Rt. alakuló közgyűlése.²⁴ Jelen vannak:

1. Faix Frigyes	2 jegyzett részvény,	2 szavazat
2. Lechner Lóránd	4 „ „	4 „
3. Menyhárd István	20 „ „	20 „
4. Dr. Szalóki Zoltán	20 „ „	20 „
5. A B. T. képviselőjében Veress Zoltán	178 „ „	178 „
6. Zechmeister Jenő	6 „ „	6 „
7. Zechmeister István	12 „ „	12 „
8. Zorkóczy Béla	20 „ „	20 „
262 jegyzett részvény,		262 szavazat.

A kibocsátott 300 részvény közül 262 jelen van, „... ez több, mint a részvények 1/4-e, s ezért a közgyűlés a K. T. 155. §-a szerint határozatképes.”²⁵ Igazgatósági tagoknak 3 évre a következőket választották meg:

1. Dr. Szalóki Zoltán gépészmérnök,
2. Veress Zoltán üvegmeister, műegyetemi tanársegéd,
3. Zechmeister Jenő nyug. MÁV műszaki főtisztviselő,
4. Zorkóczy Béla gépészmérnök.

A felügyelő bizottság tagjait egy évre választották:

1. Bognár Aurél dr. okl. vegyészmérnök,
2. Faix Frigyes banktisztviselő,
3. Menyhárd István mérnök.

²¹ U. o.

²² 1939. dec. 11. Részvénytársaság alapítási tervének jegyzőkönyve.

²³ 1939. dec. 11. A r. t. alapítási tervzetének jegyzőkönyvéből.

²⁴ 1940. jan. 8-i közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁵ U. o.

A jegyzett részvények száma és nagysága, a résztvevők foglalkozása világosan megmutatja, hogy nem nagytőkés csoportosulásról van szó. Kevés tőkével rendelkező emberek a nagyobb jövedelem reményében társultak Veress Zoltánnal, s létrehozták az Rt-t. Ezzel jelentős segítséget adtak Veressnek a további kutatásokhoz, kísérletezésekhez, s ugyanakkor lehetővé tették a karcagi gyártelep termelésének a megindítását.

Bár a gyáralapítási tervet, majd a részvénytársaság megalapítása sok időt igényelt, a termelés ütemében mégsem állt be visszaesés. Veress nagy gondot fordított már ekkor is a hazai nyersanyag felhasználására és a tűzálló-üveg minőségének állandó javítására. „A teljesség kedvéért előadjuk — írta Veress —, hogy az egész világ piacán eddig kétféle tűzálló üvegciikk szerepel, és pedig a jénai és az angol, ill. amerikai gyártmányú „Pyrex”. . . . A cégünk által gyártandó ERGON a tapasztalat szerint felülmúlja a jénai üveg minőségét és megközelíti a legjobbnak tartott angol tűzálló üvegeket.”²⁶

1940. januárjától kezdve megkezdődtek az egyes építkezések és átalakítások a karcagi telepen.²⁷ Az első teendő a gyárterületen lévő épület átalakítása, renoválása volt. Az épületben lévő gépeket kihordták az udvarra, s ezzel párhuzamosan számos felhívást intéztek az elköltözött Metanogén KFT. vezetőjéhez, Somló Zoltánhoz, a gépek elszállítása ügyében, amelyre végülis 1940. őszén került sor. Március 12-én Arányi Vazul műszaki rajzoló már azzal a feladattal ment Karcagra, hogy megkezdjék a kemencék beszerelését. Május 1-én elköltözött Veress Zoltán is, akit az R. T. tagjai a gyár műszaki vezetőjének választottak meg. 1940. május 25-én elköltözött az üzem még mindig egyetlen fűvómestere, Horváth Ferenc is. Ekkor már teljes ütemben folyt a hutaépület berendezése, a gázkút rendbehozása.

A termelés megindulásáig a következő összegeket fektették be a vállalkozásba:

építőanyag	2 388,54 P
munkabérek	8 793,22 „
fuvarköltségek	821,50 „
vasanyagok	718,80 „
faanyagok	792,16 „
villanyszerelés	275,83 „
csövek, gáz- és vízszerelés	1 446,20 „
külső gázberendezés	1 840,12 „
vegyes kiadás	323,63 „
	<hr/>
	17 400,00 P ²⁸

Karcagon a termelés 1940. nyarán indult meg.

²⁶ 1939. dec. 10. Kérvény az iparügyi miniszterhez.

²⁷ Arányi Vazul közlése alapján.

²⁸ 1940. mérlegszámla.

II. A GYÁR FEJLŐDÉSE A MEGALAKULÁS UTÁN (1940—1945)

A termelés

A termelés megindulását kezdetben sok körülmény zavarta. A terv szerint a termelésnek legkésőbb 1940. tavaszáig meg kellett volna indulni a karcagi üzemben. Ugyanakkor „... Kőbányai telepünkről kb. 2 hónappal előbb kellett elköltöznünk, mint ahogy Karcagon az üzem megindíhattuk volna.”²⁹ Ilyen körülmények között nem csoda, hogy 1940. első felében — a karcagi gyár termelésének megindulásáig — 5 hónap alatt 7 kg árut termeltek. Az árut Pestre vitték, ott raktározták. „Gyártási iparunkat Karcag város területén, kereskedői iparunkat pedig — amelyet mind nagyban, mind kicsinyben óhajtunk gyakorolni — részvénytársaságunk székhelyén, Budapesten, IX. ker., Lónyai út 7. sz. alatt óhajtjuk folytatni.”³⁰ Ez a kettősség csak 1949-ben szűnt meg, amikor a pesti iroda leköltözött a gyártelepre.

Az első üzletév a részvényesek számára veszteséggel zárult. Ugyanakkor a következő évek sem hozták meg — a hadigazdálkodás ellenére sem — a várt eredményt.

Ilyen körülmények között első feladat az üzem termelőképességének a fokozása volt. Ennek érdekében új kemence építését határozták el. 1941-re (8726 P) befektetéssel meg is történt.³¹ Fűtését a második gázkút hozamának igénybevételével oldották meg. A két kemence üzemeltetése lehetővé tette a gyártási program változtatását, bővítését. Még 1941. második felében rátértek a kizárólag tűzállóüveg gyártása mellett a rádiócsövek ballongyártásának kidolgozására, kísérletezésére.³² Éppen ez utóbbi következtében 1942-től a gyártelepet hadiüzemmé nyilvánították.

A háborús viszonyok között állandóan növekedett a kereslet, ha ezzel a cég lépést akart tartani, akkor szükséges volt a karcagi telep bővítése. 1942-re már a technikai nehézségek lassan kiküszöbölődtek, a termelési folyamatok racionalizálódtak, ami szintén a termelés növelését vonta maga után. 1943-ban felépítették a harmadik kemencét is. 10 000 db nagyméretű téglá (30x15x8) beszerzése kellett az új kemence építéséhez, a régiék javításához. A megnövekedett igények kielégítése megnövekedett feladatok elé állította a céget. Állami támogatásra nem számíthatott most sem, mint ahogy 1940. előtt sem. Még az állam részéről tett önkéntes ígéretek is zömmel ígéretek maradtak. A cég 1943-ban elhatározta alaptőkéjének felemelését, a részvénytársasági tagok létszámának emelését. 1943. ápr. 20-án 18 órakor tartott közgyűlés a részvénytársaság eddigi alaptőkéjének felemelését határozta el. Az alaptőke 150 000 P-ről 300 000 P-re emelkedett, s így 300 db új részvény kibocsátását hirdették meg.³³ A Veress Zoltán cégnek tehát ismét magának kellett gondoskodni a további fejlődés anyagi alapjainak biztosításáról.

1944. augusztusától már bizonyos zavarok mutatkoztak pl. nyersanyagbeszerzés, a szállítás területén. Pl. szept. 1-én a honvédelmi minisztériumtól teher-

²⁹ 1941. dec. 12. Kérvény az iparügyi miniszterhez.

³⁰ 1940. aug. 28. Kérvény a karcagi áthelyezés ügyében.

³¹ 1941. nyereség-veszteség számla.

³² 1941. dec. 12. Kérvény az iparügyi miniszterhez.

³³ 1943. ápr. 20. R. T. közgyűlés jegyzőkönyve.

autókat kérnek, hogy a Munkácson rekedt 500 kg benzint még Karcagra hozzassák. Okt. elején a gyártelep műszaki vezetői elmenekültek, az üzemet magára hagyták. A termelés október 8-ig folyt. Október 10-én a szovjet csapatok felszabadították Karcagot.

A munkáslétszám és a munkabérek alakulása

1940. májusában megindult a munkástöborzás. A munkások elsősorban a környező tanyák népéből kerültek ki. Ezek egy része még ma is az üzemben dolgozik. Pl. Nagy Miklós, Oláh Margit, stb. A megfelelő létszám elérésénél komolyabb munkát jelentett a munkások betanítása. Veress Zoltán és Horváth Ferenc szinte külön-külön foglalkozott minden munkással. A munkások betanítása két-három hónapig is eltartott. A megfelelő szakmunkás-hiány nemcsak az első évben jelentett nehézséget. Pl. 1942-ben azért utasította el a gyár a hőmérőcsövek gyártására vonatkozó ajánlatot, mert az üzembrész bővítése mellett hónapokat venne igénybe a munkások tanítása.

A munkaidő állandóan 8 óra volt. Általában kora reggeltől délig, vagy esetleg 14–15 óráig dolgoztak. Munkájuk után órabérben kapták a fizetést. Nézzük meg, hogyan alakult a munkások fizetése 1940-től 1944-ig:

év	Munkáslétszám ³⁴	Kifizetett ö. munkabér ³⁵	Egy munkásra eső évi átlagbér
1940	18	11 639,73 P	678,74 P
1941	25	25 577,76 P	1023,11 P
1942	35	42 072,88 P	1202,08 P
1943	42	61 462,64 P	1465,77 P

(Az 1944-re vonatkozó anyag elveszett.)

A munkások bére a táblázat szerint arányosan emelkedik, s a kimutatott átlagbér hasonló növekedésről tanúskodik. Az átlagbér nem mutatja meg azt, hogy a munkások bére között – beosztásuk, munkakörük szerint – milyen nagy az egyenletlenség. Vegyük a munkabérek szempontjából legjobb évet, 1943-at s nézzünk meg egy pár példát. Horváth Ferenc fűvő évi munkabére 2557,31 P. Jandó József olvasztó évi munkabére 2525,67 P. Oláh Margit napszámos évi munkabére 610,50 P (két heti kiesés), Szabó János napszámos évi munkabére 862,79 P, Balogh József ifjómunkás évi munkabére 246,75 P. Ha ezt a felsorolást alaposan megnézzük, rögtön szembetűnik a szakmunkások és napszámosok bére közötti, különösen a női és a fiatal munkaerő bére közötti különbség. Pl. Balogh József ifjómunkás bére 5,9-szer kisebb, mint az 1943-ban kifizetett átlagmunkabér. A gyártelepen dolgozó ifjómunkások (6 fő) munkaköre sokkal nehezebb, mint máshol dolgozó társaiké. A telep vezetői maguk észrevették, hogy ebben a kérdésben nincs minden megoldva. „A nálunk alkalmazott ifjómunkások nem hasonlíthatók össze a szerződéses viszonyban

³⁴ Évvégi mérlegszámlák alapján.

³⁵ U. o.

álló más tanoncokkal, tekintve, hogy ezek az itteni munkakör miatt nehezebb munkát végeznek és nem is lesznek felszabadítva mint segédek, akik később nem érik el a magasabb fizetést, azt, amit egy felszabadult segéd elérhet.”³⁶ Arányi Vazul ugyanebben a levélben bejelentette azt is, hogy három ifjúnunkás bérét emelte összesen 8,29 P-vel. „Lázár Imre, Berczi Károly és Cs. Nagy József munkájuk után megérdemlik a jelenlegi órabért. Eltekintve attól, hogy még nem töltötték be a 18. életévüket, munkateljesítményük van olyan, mint a náluk régebb idő óta betanított munkások napi termelése.”³⁷ Az árak amúgyis magasak, s mivel a gyár fürdőtelep mellett van, még drágább az élelmiszer. Pl. 1 liter tej 60 fillér, 1 db tojás 60 fillér, 1 kg zsír 17 P.³⁸ „Ilyen árak mellett egy ifjúnunkás, aki egyedül tartja el magát, 18,70 P fizetéssel nem képes megélni és azzal riogat bennünket, hogy itthagya, még ha csendőrkkel hozatjuk is vissza, mint azt Kocsis Lajossal is tettük.”³⁹

Nemcsak az ifjúnunkásokat sújtotta a magas piaci ár, hanem 1943. második felétől kezdve egyre súlyosabb problémát jelentett a munkások számára a magas fekete piaci ár. 1943. augusztus 27-én ezért kéri az üzem a honvédelmi minisztertől, hogy alkalmazottjait központi ellátásban részesítse.

1944. március 24-én a jelentés arról értesít bennünket, hogy a hadiüzemi munkásruháztati akció keretében készpénzfizetés ellenében a munkások igényelhetek: munkásnadrágot, öltönyt, női ruhaflanellt, zefír inget, alsó nadrágot. 1944. május 30-án Veress Zoltán a 19 férfi munkás számára lábbelit kért. Az indokok között szerepelt a következő is: „Hutánkban különleges üvegáru készül és mint minden üveggel kapcsolatos munka, ez is sok cserepet, szilánkot eredményez, amit nem tudunk kiküszöbölni, és ami súlyos üzemi baleseteket okoz. Ezen üzemi balesetek 90%-a lábsérülés.”

A cég kereskedelmi kapcsolatai

A Veress Zoltán Tűzállóüveg-Huta R. T. 1940-ben már széles kereskedelmi hálózat örököse volt. Ekkor már mind belföldön, mind külföldön elismert áru volt az ERGON-védjegyű tűzálló üveg. Különböző városokból, területekről érkeztek az ottani kereskedelmi szervektől ajánlatok, amelyekben az egyedárusítási jogot kérték a cégtől, természetesen megfelelő ellenszolgáltatás ellenében. Pl. már 1939. március 2-án a pécsi Éden drogéria kérte ezt a jogot. „Azon kéréssel fordulok Önökhöz, hogy az Önök által készített ERGON kémiai üvegek egyedárusítását Pécs város és környékére megkaphassam... hajlandó lennék Pécssett az egyetemi intézetbe az ERGON üveget bevezetni, ha Önök részemre az egyedárusítást biztosítják.” A cégnek csakhamar minden nagyobb városban létesült lerakata, így „szegedi képviselőnk: 'Optika' Fotó- és Orvosi Műszerüzem, Kúraszt utca 14. szám.”⁴⁰ Különböző is említésre méltó a Szegedi Tudományegyetem, az Orvosegyetem és a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola Növénytan és Kémiai Tanszékeinek és a Veress cégnek a kapcsolata.

³⁶ Arányi Vazul levele a központhoz. 1943. júl. 16.

³⁷ U. o.

³⁸ U. o.

³⁹ Arányi Vazul levele a központhoz. 1943. július 16.

⁴⁰ 1941. febr. 24. Levél a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolához.

Pl. A Szegedi Orvosi Vegytani Intézet kért 200 db 16 cm magas, 52 mm külső-átmérőjű centrifuga csövet „a már múltban szállított alakban” — és 20 db kb. 80 cm³ űrtartalmú, kerekaljú centrifuga csövet „a múltban már önöknek megadott minta szerint.”⁴¹ A M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Általános és Szervetlen Vegytani Intézetének igazgatója, dr. Kiss Árpád egyetemi tanár megkérdezte a cégtől, hogy vállalja-e „különböző laboratóriumi felszerelés, üvegáru leszállítását”.

Természetesen a felsorolt példák csak kis részét adják a cég széles belföldi kapcsolatainak. Szállított még a Kórházberendezési Cikkek nagykereskedésének, közvetlenül az egyes kórházaknak, üvegnagykereskedéseknek, különböző üzemeknek, bányáknak, stb. A belföldi kapcsolatok bővülésével párhuzamosan bővült a külföldi kapcsolatok száma is. 1940. július 30-án Alexandriából érkezett ajánlatra válaszolt a cég. Mindenekelőtt kifejezte örömét a kölcsönös kereskedelmi kapcsolat kiépítésének javaslata felett, ugyanakkor kérte F. Rous-sous-t, hogy írjon az ottani konkurenciáról. „Mi nagyon hálásak lennénk, ha ön megírná nekünk, hogy ezekből a mi gyártmányainknak megfelelő áruból van-e ott nagyobb fogyasztás és, hogy melyek a konkurréns gyárak.” Nemcsak áruinak elhelyezésére keresi a cég a külföldi kapcsolatokat, hanem nyersanyag-beszerezés végett is. Az európai nyersanyagpiacot pl. törökországi, oroszországi és amerikai borsav látta el. A Veress cég az olasz Larderello céghez (Firenze) fordult. A megkötött egyezmény értelmében 15,50 dollár/100 kg árban hajlandó volt az olasz cég borsavat szállítani.

A kereslet növekedését mutatja az is, hogy szükségessé és „időszerűvé vált egy új teljes és vonzó árjegyzék kiadása, amiben minden eddig gyártott holmi helyet kapna szépen, gusztusosan megrajzolva, sorszámmal ellátva és árral feltüntetve”.⁴² Népszerű tudományos bevezetővel ellátva.

III. JELENTŐSEBB VÁLTOZÁSOK A GYÁR ÉLETÉBEN A FELSZABADULÁS UTÁN

(1945—1950)

1944. október elején az üveggyár vezetői — mint már ahogy volt róla szó — elhagyták az üzemet. A munkások magukra maradtak, s október 10. után szét-szóródtak. A rend helyreállása után a környékbeli munkások szerették volna megindítani a termelést. December táján Horváth Ferenc, Jamniczky és Fekete üvegfüvők tervet dolgoztak ki a gyártelep rendbehozására, a termelés megindítására. Dr. Dózsa Balázs polgármesterhez fordultak segítségért. A város elhatározta, hogy birtokába veszi a gazdátlan üzemet és a termelést megindítja. Pápista Lászlót bízta meg a gyár igazgatásával.⁴³ A termelés január 20-a körül meg is indult.

Pár hónap múlva visszatért a gyár vezetősége. Kérték a várostól, hogy adja át az üzemet. A város azonban nem volt hajlandó visszaadni. Tárgyalásra került a sor. A polgármester kijelentette, hogy „... az üzemet a miniszteri

⁴¹ 1940. márc. 13. A Szegedi Orvosi Vegytani Intézet levele.

⁴² 1944. máj. 22. A központ levele a telepre.

⁴³ 1945. ápr. 19-i tárgyalás jegyzőkönyve alapján.

rendelet és külön leírat ellenére sem adja át”.⁴⁴ Veress Zoltánék erre ismételt feljelentést tettek az iparügyi miniszterhez, aki azonnal felszólító levelet küldött a városhoz, amelyben megjegyezte; „Úgy látszik Karcagra is rendőröket kell küldeni, mint Diósgyőrbe és Ozdra.”⁴⁵ Hosszas huzavona után, 1945. június 15-én került sor a gyár átadására. Az R. T. azonnal megkezdte volt kapcsolatainak felvételét, sőt új kapcsolatokat is keresett. Így lett tagja 1945. október 3-án az Állami Érdekeltségű Vállalatok Munkaközösségének. Ez a munkaközösség adóközösség volt. 3 csoportba osztották a résztvevőket, s e beosztásnak megfelelően vállaltak részt a közös költségekből. Emellett felvetődött még az eladások központosítása, bel- és külföldi értékesítési kérdések összehangolása, műszaki kérdések, nyersanyagbeszerzés közös megoldása, stb.⁴⁶ A Veress Zoltán cég 1948. június 23-án kilépett ebből a munkaközösségből.

Hogyan alakult az R. T. alaptőkéje, taglétszáma, stb. 1945. után? Erre a kérdésre a rendelkezésemre álló anyag alapján nem tudok válaszolni.

Az R. T. történetében az utolsó teljes év 1948. volt. Az iparügyi minisztérium 1949. május 12-én a 6334/1949. számú rendeletével elrendelte a cég állami ellenőrzés alá vételét, ugyanakkor „Csillag Béla, Újpest, Ősz út 31. szám alatti lakost a Veress Zoltán Tűzállóúveg-Huta R. T. (telephely: Karcag–Berekfürdő) céghez vállalatvezetőnek kirendelte.”⁴⁷ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a budapesti iroda és raktár felszámolása, ill. a karcagi telepre költöztetése. A felügyeleti hatóság a nehézipari minisztérium Mész-, Cement- és Üvegipari XIV. főosztálya lett.

A Nehézipari Minisztérium 1949. december 5-én kelt 29 351/1949. sz. leíratában elrendelte az R. T. felszámolását, az üzem államosítását. Az R. T. a következő épületrészeket adta át az 1550 négyszögöl gyártelepen.⁴⁸

Hutaépület (feldolgozó, keverő, lakatos, formaesztergályos műhelyek).

Iroda-, raktárhelyiség (samottból és salakból, kátránypapír tetővel).

Nyersanyagraktár téglából.

Portásfülke téglából.

1 m-es kiskapu vasból, féligkész állapotban.

2x2 m-es nagykapu vasból, féligkész állapotban.

52 m hosszú 1,65 m magas tömör téglafal kerítés az országúti részen.

A leltár a következő értékeket tüntette fel:

1. Berekfürdői gyártelep értéke:	205 669,52 Ft
2. Budapesti áruraktár értéke:	242 201,06 Ft

összesen: 447 870,58 Ft

Ennyit utaltak át a felszámolás alatt lévő R. T. számlájára.

⁴⁴ 1945. ápr. 19-i tárgyalás jegyzőkönyve alapján.

⁴⁵ 1945. máj. 4. Az iparügyi miniszter levele.

⁴⁶ 1946. jún. 22. Állami Érdekeltségű Vállalatok igazgatóságának körlevele alapján.

⁴⁷ 1949. máj. 24-i leltár bevezetője alapján.

⁴⁸ 1949. dec. 31-i leltár alapján.

A gyártási feltételek módosulása

Milyen változások történtek a *termelőeszközök* terén? Az 1945-ös pénztári napló arról tudósít bennünket, hogy „A háború folyamán megsemmisült 32 000 P érték.” Ebből jelentős rész a gyárépület- és gép kárára esett. Pl. eltűnt a gyár egyetlen dinamója,⁴⁹ amelyre különösen nagy szükség lett volna 1945. elején, a termelés megindításakor. 1945. folyamán csak a helyreállításra szorított az üzem. Néhány nagyobb felújításra, pl. a kemencék felújítására, csak 1946. második felében került sor. 1946. december 12-én a cég rendelt 10 db 80x70 cm-es bázikus üvegolvasztó fazekat, 1580 C° hőmérsékleten történő üvegolvasztásra, mielőbbi leszállításra. A 10 fazék 1947. január 31-ére érkezett meg az üzembe. Értékük 13 685 Ft volt. Ugyanekkor már érdeklődtek a kádkemencék után is. Eddig ugyanis az olvasztás fazékkemencékben történt. A fazékkemencék befogadóképessége nagyságuktól függően, 50–60 kg-tól⁵⁰ 200–250 kg-ig⁵¹ terjed. A kádkemencékben pedig egyszerre lehet kb. 700 kg anyagot olvasztani.⁵² 1947-ben át is tértek a kádkemencék használatára, amely a termelés mennyiségi növekedésén túl, minőségi javulást is eredményezett. Ugyancsak 1947. január elején megállapították a berendezési tárgyak összes értékét műhelyek és feldolgozó helyiségek szerint csoportosítva:

huta	290 515 Ft
keverő hely	7 363 „
csiszolda	23 069 „
műhely	24 454 „
erőtelep	44 800 „
csővezeték	9 346 „
szállító eszközök	24 600 „
összesen:	424 167 Ft

Ez az adatsor arra enged következtetni, hogy a háborús károkat az üzem már kiküszöbölte, nemcsak a hutaépületben, hanem az ú. n. feldolgozó helyiségekben is. A hutarészben 1948-ban már három olvasztókemence — a harmadik még nem működik — s egy hűtőkemence van.⁵³

Mégpedig:

1 db „A” jelzésű üvegolvasztó kemence	2 db hőmérővel	40 000 Ft
1 db „B” „ „ „ „	2 db „	38 900 „
1 db „C” „ „ „ „	2 db „	20 000 „
1 db 3 rekeszes alagutas hűtőkemence	2 db „	800 „
1 db Temperáló kis kemence állványon		100 „
2 db Kísérleti kis kemence		100 „
		<hr/> 99 900 Ft ⁵⁴

⁴⁹ 1945. jún. 15-i jegyzőkönyv alapján.

⁵⁰ Horváth Ferenc közlése.

⁵¹ Arányi Vazul közlése.

⁵² Springó I. közlése.

⁵³ 1948. jan. 31. Jelentés az országos Tervhivatalnak

⁵⁴ 1948. dec. 31. Leltár.

A felsorolás alapján — különös tekintettel a kemencék számának és értékének növekedésére — felvetődik az a kérdés, hogy miből fedezte mindezen költséget az R. T.? 1945. szeptember 6-án az Országos Földhitelintézetől kért a cég 1,5 millió pengő iparindítási hitelt. Kisebb-nagyobb mértékben beszélhetünk állami támogatásról, de ez döntő az állami kezelés, az államosítás után lesz. 1949-ben az állam által adott beruházási összeg 98 812 Ft volt.⁵⁵

A zavartalan termeléshez, a termelékenység emeléséhez nemcsak a termelőeszközök felújítása, korszerűsítése volt szükséges, hanem a *nyersanyag-szükséglet* folyamatos kielégítése is. Az 1945. nyarán meginduló termelés első sorban a megmaradt tartalékokból merített. Amíg az üzem a város tulajdonában volt, addig 5260 kg homok és 2103 kg szóda fogyott el,⁵⁶ s ezzel lényegében ki is merültek a meglévő nyersanyagkészletek. Veress Zoltán javaslatára a hiányzó szükségletek pótlására üvegcserepek beszerzését kezdték meg. „Ma sikerült végre némi fenyegető eszmecsere után egy vagon üvegcserepet kirevolverezni a MADISZ-tól.”⁵⁷ Mint ez az idézet is mutatja, nem ment simán, minden zökkenő nélkül az üvegcserepek beszerzése sem. Ugyanakkor azonban azazal is számolt a üzem, hogy az alapanyagok teljes kiküszöbölése lehetetlen, s ez az intézkedés csupán a pillanatnyi kényszer következménye. Sajnos, ez a kényszermegoldás továbbhúzódott, mint ahogy számították. „Homok nem található a piacon, sem szóda, sem egyéb vegyszer” — olvashatjuk a központ válaszáat⁵⁸ a telep sürgető kérésére. Nem sokkal később a telep panaszkodik a nyersanyag gyors fogyásáról. „... a túldrága összeállítású mai keverék eszi a szódát, amire pedig fokozottabban szeretnénk vigyázni, tekintettel a nyersanyagpiac elszomorító helyzetére.”⁵⁹ A telep ismét üvegcserep-szállítmányt kért, amit augusztus 18-án 16 275 kg (24 412,50 P értékben) súlyban meg is kaptak, szintén a MADISZ-tól. Sőt még november 25-én is üvegcserep-szállítmányt sürget Veress Zoltán. „Rendkívül fontos a cserép idejuttatása, lehetőleg egy vagonnal, mert enélkül nem megy a dolog. Homok sincs lényeges mennyiség, és így nem nagyon fog a dolog menni.” A nyersanyagkérdésben 1945. folyamán semmi változás nem történt. Az infláció elmélyülésével tovább fokozódtak a beszerzési nehézségek. A forint megjelenése után normalizálódott ez a kérdés is. S még ebben az évben megkezdte a cég a nyersanyagok egy részének importálását is. Elsősorban Romániából szerezte be a szükséges nyersanyagot, de behozott máshonnan is. Pl. az Exportkereskedelmi és Árubeszerző R. T. közvetítésével a cég 202 Ft/q-ás árban a Larderello S. Á. milánói cégtől 10 000 kg 99,5%-os tisztaságú borsavat vásárolt.⁶⁰ 1947—48. folyamán teljesen helyreállt a rend a nyersanyagbeszerzés területén. Sőt növekedett az igény a nyersanyagokkal szemben, ami érthető is, hiszen a minőség javulását vonta maga után. 1948-ban felhasznált nyersanyaglista már a szükséglet sokoldalú kielégítését mutatja. „Kvarchomok, borsav, alumíniumoxid, zinkoxid, szóda, salétrom, dolomit, mészköliszt, arzéntrioxid. Összes értékük: 54 959,56 Ft.”⁶¹ 1949-re a követ-

⁵⁵ 1949. dec. 31. Mérlegszámla.

⁵⁶ 1945. jún. 15. Átadási jegyzőkönyvből.

⁵⁷ 1945. júl. 9. A központ levele a telepre.

⁵⁸ 1945. júl. 26. A központ levele.

⁵⁹ 1945. aug. 4. A telep levele.

⁶⁰ 1947. febr. 4. A központ levele.

⁶¹ 1948. dec. 31. Mérlegszámla.

kezőkben határozták meg az üzem nyersanyagszükségletét: „Szükségünk van 40 tonna kristályüveg előállításához alkalmas kvarchomokra, 0,00–0,4 szemcse-nagyságúra, továbbá 10 tonna s. k. 35. olvadáspontú nagy plasztikusságú agyagra.”⁶²

A nyersanyag feldolgozásához szükséges energiát 1945. után is a két gáz-kút hozama szolgáltatta. A gáz kitermelési joga az iparügyi minisztériumé volt s a gyár csak vevője a gáznak. Azonban hiába történt újabb és újabb ármeg-állapodás, — pl. 1946. augusztus 1-től 4,5 Ft/m³ — a gyár a gázhasználatért jó-formán semmit sem fizetett. A kitermelt gázt 85%-ban felhasználták, a többi a szétválasztó edényekben elveszett. A gázhozam egyenlőtlen volta zavarta a termelékenység növekedését. Ezért 1949. tavaszától motalkót használtak a gáz dúsitására.

A munkások helyzetének alakulása

A háború után a munkások kezdeményezésére indult meg a termelés. Azok jöttek vissza dolgozni a gyárba, akik már előzőleg is itt dolgoztak. A munkás-létszám 1945-ben 23 volt, s ettől kezdve 1950-ig átlag 30 fő. Ebből 6 szakmun-kás, kb. 10 betanított munkás, a többi napszámos volt. A munkások számára súlyos terhet jelentett az infláció. Ezt elsősorban a reálbéren keresztül érezték.

A munkabér emelkedése — pl. 1945. augusztus 12-én 50%-os — nincs arány-ban az élelmiszer cikkek árának emelkedésével. Pl. 1 kg szalonna 1945. augusz-tus 27-én 1600 P volt, s egy szakmunkás órábéré 8–10 P. (1945. augusztus 23.) Érthető és indokolt tehát a munkások elégedetlensége és bérkövetelése. Bár a cég álláspontját Lapsánszky levele jól tükrözi: — „... a kalkuláció azt mutatja, hogy mióta Karcagon vagyunk, deficitre dolgozunk. Ezen talán tudunk javítani, bár ez a brigantíknak való idő a legkevésbé alkalmas. Éppen csak azt kell csi-nálnunk, hogy minden kiadást nagyon meg kell gondolni, minden ajándékot, plusz-juttatást a legalacsonyabbra kell szorítani.”⁶³ — mégsem zárkozhat el a munkások ilyenirányú követelése elől. „A csiszolda alappéret már felemeltük... — A munkásnők követelését a napokban elkészülő bértarifával igyekszünk megoldani”⁶⁴ — jelentette a telep vezetősége a budapesti központnak, ugyan-akkor még azt is hozzáfűzte, hogy az általános hangulatot „... az ellátás to-vábbi kiterjesztésével és a horribilis beszerzési árak egy igen lényeges részének átvállalásával igyekszünk megjavítani. Eddig nem sok sikerrel.”⁶⁵

Most ismét felmerül pl. az üvegfúvó és más munkások bére közötti nagy különbség. 1945. november 26-án Jandó János, U. Kiss István kőművesek és Lakfalvi József lakatos emelt panaszt, hogy bérük az üvegfúvók munkabéré-től messze elmaradt. Veress Zoltán és Jamniczki üzemi bizalmi közbelépésére Jandó és U. Kiss felemelt munkabére az üvegfúvókét egészen megközelítette, a Lakfalvi bére pedig az üvegfúvók bérének 75%-át tette ki.

⁶² 1948. szept. 3. Nyersanyagszükséglet megadása 1949-re.

⁶³ 1945. aug. 28. A központ levele.

⁶⁴ 1945. okt. 27. A telep a központnak.

⁶⁵ U. o.

A forint bevezetése után emelkedett a munkások reálbére és kiegyenlítődtek nagyjából a bérkülönbségek is. Pl. 1946. 38 és 39-es bérhétről készített ki-mutatás szerint:

48 óra munkaidő hetenként – két hét alatt 28 munkás 2688 órát dolgozott, ebből:

6 mester	576 órát dolgozott,	bérük	855 Ft
1 gépkocsivezető	96 „ „	bére	128 „
6 szakmunkás	576 „ „	bérük	705 „
7 betanított munkás	672 „ „	bérük	605 „
8 segédmunkás	768 „ „	bérük	478 „
28 munkás	2688 órát dolgozott,	bérük	2771 Ft volt. ⁶⁶

A munkások munkakörülményei sem voltak megfelelők. A hutaépület és a feldolgozó helyiségek ablakai még a harcok során kitöredeztek. Azok beüvegezése 1945. októberében sem történt meg. „... sürgősen küldjön a központ a kocsi-val táblaüvegeket, mert a feldolgozóhelyiség ablakait be kell üvegezni.”⁶⁷ A cég az épület, a tetőzet karbantartására a lehető legkevesebb összeget fordította. Így a gyárépület korszerűsítése, bővítése, stb. az államosítás utánra maradt. Ezt igazolja a következő üzemi jelentés is, amelyet 1949. december 22-én készítettek: „A lakatos műhely szűk, sötét. Alacsony tetőszerkezete rossz. Ezen a munkahelyen két fizikai munkavállaló dolgozik. Az irodahelyiség fűthetetlen (szimpla ablakok, rossz tetőszerkezet), három nő és két férfi dolgozik itt. A feldolgozó helyiségben dolgozó nő egészségére ártalmas a homokbeszívár-gás. Korszerűsíteni kellene...”⁶⁸ Az Országos Tervhivatal kiutalt 60 000 Ft fel-újítási segílyt. Az üzem az összeg befektetését azonnal megkezdte.

A termelési színvonal alakulása a felszabadulás után

A termelés megindulása után az akkori szükségletnek megfelelően, első-sorban táblaüveget kellett volna gyártani, de az üzem berendezésénél fogva erre nem volt képes. Lámpaüvegek, kancsók, poharak, 5 literes ecetes palackok gyártását kezdték meg. (Műszaki irányítás hiányában nem tudták a tűzálló-üvegek gyártását folytatni.) A munkások az üvegfúvók irányításával minden munkafolyamatot maguk végeztek. Kvarchomokot, mészpört és szódát össze-kevertek és az így nyert üveganyagot a kemencében 1400–1500 C°-on megol-vasztották. Az olvasztásnál három dologra kellett vigyázniok: a salakmentes-ségre, a hólyagmentességre, és az egyenletes homogén szerkezet biztosítására. A megolvadt, további feldolgozásra alkalmas üvegfolyadékból ú. n. üvegpipák segítségével annyi üveganyagot vettek ki, amennyi pl. egy lámpaüveg vagy kancsó kifúvásához szükséges volt. Közben állandóan fújták a pipán keresztül a lassan gömbalakot felvett üveget, amit majd vizes formába illesztettek, s így a még formálható üvegmassa felvette a forma alakját. Közben az üvegfúvók-nak állandóan fújni, az üvegpipa segítségével igazgatni, formálni kellett a pl. palackformába tett üveget, hogy az teljesen feküdjön a forma falára, egyen-

⁶⁶ 1946. okt. 21. Bérjelentés.

⁶⁷ 1945. okt. 27. A telep levele a központhoz.

⁶⁸ 1949. dec. 22-i jelentésből.

letes vastagságú legyen mindenütt, stb. Külön gondot igényelt a hűtés is, mert a helyes hűtés következtében az üveg ridegségéből veszít.⁶⁹ Veress Zoltán vizs-
zatérése után az üzem rátért a tűzálló üvegfeleségek gyártására. A termelési
kör a laboratóriumi, kórházi felszerelési cikkek és más tűzálló edények gyár-
tásával bővült.

Az üzem államosításával párhuzamosan a felügyeleti hatóság utasította a
gyárat az 1950-es tervév termelési feladatainak végrehajtására. „A terv túltel-
jesítése csak abban az esetben lehetséges, ha a piac szükséglete, vagy az ex-
portkontingens növekedése azt megkívánja és ha erre az üzem írásbeli enge-
délyt kap a központtól. De vigyázni kell arra, hogy ezen kötöttségek ne gátol-
ják az egyéni munkaverseny kifejlődését és a termelékenység növelését.”⁷⁰ Mi-
lyen reményei lehettek ezen „piaci szükségletek” növekedésére az üzemnek az
eddiggi kapcsolatok alapján?

Bel- és külföldi piaci kapcsolatok

1945. januárjától a gyár visszaadásáig — június 15-ig — a város kb. 150 db
ERGON védjeggyel ellátott árut adott el.⁷¹ Az infláció alatt az eladásokat mi-
nimumra csökkentették. „Legyen inkább tele a raktár, csak annyit eladni,
amennyi a munkabér fedezésére elég, és csak azoknak a kereskedőknek, akik
élelmiszert hoznak.”⁷² 1945–46-ban az olcsó árucikkek nagyobb helyet foglal-
tak el a piacra kerülő áruk között, mint általában szoktak, de akkor a kör-
nyező terület és főleg Budapest ilyenirányú igényeinek kielégítésére töreked-
tek. Ugyanakkor az olcsóbb árucikk kevesebb befektetést is igényelt, ami pedig
az akkori körülmények között nagyon fontos volt az üzem számára. 1947. má-
jus 21-én az R. T. bejelentette, hogy „... április óta az üzem olyan fokozatos-
sággal dolgozik, hogy ennek következtében lehetségessé vált a vevők külön
kívánságára történő csomagolás és szállítás önköltségi árát pontosan felmérni.
Pl. az ERGON laboratóriumi üveget 640 x 320 x 320 mm méretű hullámpapír
egységdobozva csomagolva, értéke: 144,30 Ft. Csomagolási költség: 7,23 Ft.”⁷³

Nagyon sok vállalatához közvetlen kapcsolat fűzte a céget. Pl. Általános
Köszénbánya R. T. (bányalámpaüveg), Celsius Hőmérőgyár R. T. (kapilláris
vagy egyéb keresztmetszetű csövek), Magyar Philips Művek R. T. (bal-
lon megrendelések), stb. A feldúzzadt kereskedelem lebonyolításához szükséges
volt a pesti áruraktár bővítése. 1948. szeptember 1-én bérbevették a Toldi Zol-
tánné és Rózsa Margit tulajdonában lévő ház pincéjét. Növelni igyekeztek a
kereskelemből származott hasznot. Erre utal a következő kérés: „... azzal a
kéréssel fordulunk az Országos Árhivatalhoz, hogy a közvetlen kiskereskedők-
nek való felár nélküli eladást engedélyezni szíveskedjék. Az egész eladás
megvalósítását úgy képzeltük el, hogy a nagykereskedők kikapcsolásával elma-
rad a nagykereskedői haszon, viszont a kiskereskedőknek az árut csak olyan

⁶⁹ Horváth Ferenc volt üvegfüvő közlése.

⁷⁰ 1949. dec. 31. Az Üvegipari Kp. utasítása.

⁷¹ 1945. jún. 15. Átadási jegyzőkönyv.

⁷² 1945. szept. 27. A központ levele a telephez.

⁷³ 1947. máj. 21. Az R. T. bejelentése.

feltételek mellett adjuk át, hogy az engedélyezett kiskereskedői hasznót számíthatja fel.”⁷⁴

A külkereskedelmi kapcsolatait a cég szintén széles körben kibővítette. 1946. november 22-én a cég megrendelte az International Information Service budapesti irodájától Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország, Ausztria, Csehszlovákia, Törökország, stb. közgazdasági helyzetét, piaci árait közlő értesítést.

1947. március 13-án a francia–magyar kereskedelmi kamara részére küldött levelében ezt írta a cég: „módunkban lenne Franciaországba hőálló és savnak, lúgnak ellenálló laboratóriumi üvegáru gyártmányainkat exportálni”. Még ebben az évben jegyzéket küldött a cég dr. Moskovits Bálintnak, aki ajánlkozott, hogy képviseli a céget Romániában.⁷⁵ 1947. tavaszán kereskedelmi szerződés jött létre a cég és Jugolek között, a Jugoszláviába szállítandó bányalámpaüvegek, ampullák, stb. árukra vonatkozóan.⁷⁶ 1948. február 26-i keltezéssel a cég kapott levelet az Internationaal Handelskantoor rotterdami cégtől, amelyben kéri a Veress Zoltán Tűzállóüveg-Huta cég árjegyzékét „különösen a tűzálló és laboratóriumi célokat szolgáló neutrális üvegárukra közölni”. — „Felhívjuk továbbá nagybecsű figyelmüket arra, hogy érdekelne bennünket az Önök képviselte Hollandia, Belgium és Luxemburg részére.”⁷⁷ Még ez év nyarán szerződési ajánlat jött Szófiából is.

IV. AZ ÁLLAMOSÍTÁS ÉS A KÍSÉRLETI ÜZEMMÉ ÁTALAKÍTÁS HATÁSA A TOVÁBBI FEJLŐDÉSRE (1950—1956.)

Gyárfejlesztési program

A karcagi üveggyár, mint állami vállalat, 1950. január 5-én kezdte meg működését.⁷⁸

A legfontosabb feladat — a termelés növelése érdekében a meglévő berendezési tárgyak korszerűsítése, felújítása, az épületrészek tatarozása, bővítése volt. A nehézipari minisztérium X. főosztálya, mint felügyeleti hatóság, az 1955. évre az üzem számára 198 000 Ft felújítási keretet határozott meg. Mire fordította ezt az összeget a gyár? Befejezték a kapu és az utcára néző portásfülke ablakának rácozatát.⁷⁹ Folyamatban volt 1950. áprilisában a hutaépület tűzmentesítése.⁸⁰ Megkezdődött a mintaasztalos és lakatosműhely tetőzetének átépítése.⁸¹ Franciaországból 32 db kádkövet vettek, kb. 75 000 Ft értékben, a kemencék felújításához.⁸² Új földgáz-víz-elvezető berendezést vettek, „hogy az új kemencét üzembe tudják helyezni”.⁸³ Az üzem megbízottja felvette a kap-

⁷⁴ 1948. okt. 26. Kérvény az Országos Archivatalhoz.

⁷⁵ 1947. febr. 24. Cég jegyzéke.

⁷⁶ 1947. máj. 10. Kereskedelmi szerződés.

⁷⁷ 1948. febr. 26. Rotterdami cég levele.

⁷⁸ 1953. júl. 29-i üzemi jelentésből.

⁷⁹ 1950. ápr. 18-i jelentés alapján.

⁸⁰ U. o.

⁸¹ 1950. máj. 6-i jelentésből.

⁸² 1950. máj. 4-i jelentés.

⁸³ 1950. jún. 9. Üvegipari központ értesítése.

csolatot a debreceni Tervező Irodával, s kérte, hogy egy munkatársuk jöjjön ki a helyszínre, hogy ott megbeszélhessenek egy-két építkezési problémát 2 db földszintes épület építésével kapcsolatban.⁵⁴ Ezek szerint a felújítási összeg a következőképpen oszlott meg:

kemencék	105 000 Ft
gépek, berendezések	30 000 „
vízvezeték	10 000 „
irodagépek	5 000 „
épület, kerítés	20 000 „
gáz, és vízelválasztó berendezés	38 000 „
összesen:	198 000 Ft ⁵⁵

1951. január-februárban az üzem összeállította az építkezési programot 420 000 Ft értékben és jóváhagyás végett elküldte az Országos Terhivatalnak. Az elküldött program a következő volt:

1. db irodaépület: 5 db irodahelyiséggel. A külső útvonalra merőleges észak-dél irányban nyer elhelyezést. Egy laboratóriumi épület: három nagyobb és egy kisebb helyiséggel. A meglévő hutaépület folytatásában keleti irányban az utca frontján. A keverőház és a lakatosműhely folytatásában dél felé a gépházat, fészert, két raktárt és a garázst magában foglaló toldalékot elhelyezni. Az udvar közepén álló gipsz és salakfalú raktárhelyiség elbontása, hogy az udvar szellősebbé váljék. „Ezen épületek az irodaházat kivéve téglaboltozatos, üvegbeton, felüvilágításos mennyezetet nyerjenek. Fűtésre a kb. 55%-os melegvizet használják fel.”⁵⁶ — „Az épületeket fűtő víz zárt pályán mozogna.”⁵⁷ A csöveket a padozat alatt helyeznék el. A tervezetet módosításra Szántai László építészmérnöknek adták át, s március 10-ig elkészült a végleges terv. Módosítása: az irodaházat emeletesre kell építeni, ahol az emeleten lesz elhelyezve az irodahelyiség, a földszinten a gyár laboratóriuma és a műszaki rajzoló nagy terme. Az eredeti tervben szerepelt laboratóriumi épületet felépítik, de csak egy helyiséggel és ez lesz Veress Zoltán kísérleti laboratóriuma. A minisztérium ezt a módosított tervet fogadta el és 1951. júniusában engedélyezte az építkezések megkezdését.

Ezután a legfontosabb feladat az építkezés minél hamarabbi végrehajtása volt. Ezért mondott le pl. a gyár a 238 000 Ft-os műszerberuházási keretről is. Csak a legfontosabb műszerek, gépek, ill. mikroszkóp, esztergapad, stb. beszerzése történt meg. Az építkezés javára eltolódott arány jól mutatja, hogy a 452 501,63 Ft beruházási keretből 312 738,36 Ft-ot az építkezésre fordítottak.⁵⁸

A gépek, kemencék és egyéb berendezési tárgyak esetében, míg az építkezés tartott, csak a felújításhoz folyamodtak. 1951. február 1-től kísérleti üzem lett a gyár. A kísérleti üvegyártás silimanit kádkövekkel bélelt kemencét igé-

⁵⁴ 1950. szept. 8. Levél az üvegipari központhoz.

⁵⁵ 1950. mérlegszámla.

⁵⁶ 1951. febr. 24-i jegyzőkönyv.

⁵⁷ 1952. okt. 14. A gyár sürgető levele.

⁵⁸ Kertész Etelka főkönyvelő közlése alapján.

nyelt. 92 775,02 Ft felújítással a kemencék oldalait silimanit kádkövekkel borították be, s az alja továbbra is samottos maradt.⁸⁹

Az 1952-es beruházási hitel messze túlhaladta az eddigieket:

építkezés	423 000 Ft
kemence	150 000 „
optikai műszerek	144 000 „
mérőeszközök, laboratóriumi felszerelések	150 000 „
harántgyalú, esztergapad, köszörűgép	296 000 „
összesen:	1 163 000 Ft ⁹⁰

Mint a felsorolásból láthatjuk, ebben az évben már a berendezésre, műszerekre fordított beruházás túlhaladta az építkezésre fordított összeget. Október 21-én termelni kezdett egy kísérleti, ú. n. „C” kemence is. Az építkezést nagy általánosságban még ebben az évben befejezték.

1953-ban sor került még kisebb helyiségek építésére: így építettek egy savpincét, egy raktárhelyiséget, egy formaáztatót, egy víztároló medencét,⁹¹ — s ezzel kialakult a gyár mai képe. A gyártelep területe 46 400 m². Az épületek ebből 1904 m²-et foglalnak el. (V. ö. 1940-ben csak 400 m².)

Termelő üzemszék	465 m ²
Melléküzem	275 „
Szolgáltató üzemszék	81 „
Irodahelyiségek	214 „
Egyéb épületek	869 „
	1904 m ² ⁹²

1954. folyamán még egy raktáreépületet építettek és így lehetővé vált, hogy 1955-től minden nyersanyag a maga helyére kerüljön. A beruházási összeg alakulása a következő években:

1954-ben: 179 000 Ft, 1955-ben: 251 000 Ft volt.⁹³ Ezt az összeget zömmel új műszerek, gépek, laboratóriumi felszerelések beszerzésére fordították, pl. 1954. május 19-én a gyár vett 1 db függőleges tengelyű marógépet, egy db köszörűgépet, mely a szerszámok, különösen a marók élesítésére használható. 1955-ben jelentős összeget fordítottak a villamos energiával való kísérleti üveg-olvasztás előkészítésére. Az energiát a TITÁSZ hálózathoz 21 kw-os légvezetékken vezették a gyár udvarán felépített szabadtéri oszlopállomásig.⁹⁴ 1956. elején így megkezdheték a kísérleti kemence („C” kemence) villamos energiával való fűtését.

⁸⁹ 1951. évi mérlegszámla.

⁹⁰ 1952-re megnyitott beruházási hitel (1951. máj. 8.).

⁹¹ 1953. évi mérlegszámla.

⁹² A gyártelep 1953. évi jelentése.

⁹³ Kertész Etelka főkönyvelő közlése.

⁹⁴ 1955. december 14-i jelentés.

A kísérleti üzem feladatai

Az államosítás után a karcagi üveggyár is bekapcsolódott a többi üzem által indított munkaversenybe, pl. 1950. júliusában a sztahanovista élüzem címért folytatott versenyben a miskolci üveggyár mögött a második helyen végzett. Sőt a gyár is kezdeményezett, párosversenyre hívta ki a nagykanizsai üveggyárat. Ezekben a versenyekben azonban csak ritkán ért el jobb, vagy olyan jó helyezést, mint a fentemlített esetben is. Az üzem speciális feladatából – a termelés melletti állandó kísérletezésből – fakadt, hogy ezekben a versenyekben lemaradt. Ugyanis selejtszázaléka mindig rendkívül magas volt. A magas selejtszázalékhoz még az is hozzájárult, hogy a kísérleti üvegféleségek gyártásánál is teljesítménybért fizettek a munkásoknak. (1950. januárjától). Ezen a kérdésen segített az állam, amikor az üveggyárat 1951. február 1-ével kísérleti üzemnek nyilvánította és a munkások számára az órabér szerinti juttatást határozta meg. Még egy jelentős formai változást hozott ez az intézkedés, mégpedig azt, hogy ettől kezdve a karcagi üveggyár a Magyar Adócsőgyár számára készítette gyártmányait, s tőle kapta a szükséges nyersanyagokat is. Ily módon a nyersanyagbeszerzés és az áruk eladásának gondja leesett az üzemválláról és minden erejét a kitűzött feladatok megvalósítására fordíthatta. Az üzem népgazdasági jelentősége rendkívül megnőtt. A karcagi kísérleti üveggyárra várt a magyar üvegipar fejlődési lehetőségének biztosítása. Ennek érdekében milyen feladatokat kapott a gyár?

I. Új üvegfajták technológiáját a lehetőségekhez mérten elméletileg kidolgozni, és ezek termelését biztosítani. Elméleti és műszaki segítséget adni, az esetleg ilyen üvegeket nagyban gyártó üzemek számára.⁹⁵

Az üzem feladatul kapta új, eddig hazánkban nem gyártott üvegfajták közül a hiradástechnikai üvegek kikísérletezését és előállítását. Itt elsősorban a kemény-üveg hazai gyártásának a megoldását kellett tisztázni.

Mi a keményüveg jellemző sajátossága, mi az, ami megkülönbözteti más üvegféleségektől? – A keményüveg nagy viszkozitású s magas lágyulási pontja van. Összetételét illetően jellemző rá: a csekély alkálioxid tartalom, a magas SiO_2 vagy Al_2O_3 tartalom és a B_2O_3 . Magas olvasztási és kidolgozási hőmérséklettel rendelkezik.

	kemény üveg	rendes üveg
olvadási hőmérséklet:	1580–1620 C°	1420–1440/50 C°
kidolgozási hőmérséklet:	1410–1440 C°	1200 C°, vagy inkább alatta
hőtágulási együttható:	37.10 ⁻⁷ cm/C°-ként, 80.10 ⁻⁷ cm/C°-ként	
illetve a G 28-as esetében:	41.10 ⁻⁷	

A keményüvegek rendszerint hőállóak, relative jól bírják a hőingadozásokat. A szokásos üvegfajtáknál magasabb vegyi ellenállóképességűek. Kedvezőbb elektromos tulajdonsággal bírnak (különösen a karcagi), pl. csekély az elektromos vezető képességük, magas átütési szilárdságúak, csekély dielektromos veszteségi szöggel (tang. δ) bírnak.⁹⁶

Veress Zoltán irányításával és vezetésével megkezdtek a G. 28-as és C. 9-es jelzésű keményüvegféleségek hazai előállításának megoldását. Kísérletezés köz-

⁹⁵ Jász kunság c. folyóirat (1956. jún. III. évf. 3. sz. Szolnok) cikke alapján.

⁹⁶ Kovács Géza vegyészmérnök közlése alapján.

ben számtalan nehézség adódott. Így hosszú próbálkozás után derült ki, hogy a G. 28-as megadott összetételén változtatni kell, mivel tiszta kalciumkarbonatot nem lehetett beszerezni.⁹⁷ Veress Zoltán az új összetételt a következőkben határozta meg:

SiO ₂	65%	
B ₂ O ₃	23%	– Fernikóval, molybdénnel és rézzel forrasztható.
Al ₂ O ₃	4%	Hőkitérjedése: $42 \cdot 10^{-7}$ cm/C°-ként ⁹⁸
Na ₂ O ₃	7%	
K ₂ O	1%	

A C. 9-es üveg megadott összetételén változtatni nem kellett.

SiO ₂	77%	
B ₂ O ₃	16%	– Wolframmal és rézzel forrasztható.
Al ₂ O ₃	2%	Hőkitérjedése: $37 \cdot 10^{-7}$ cm/C°-ként ⁹⁹
Na ₂ O ₃	4%	
K ₂ O	1%	

„Ezekből a Magyar Adócsőgyárnak, az Egyesült Izzónak és a Távközlési Kutató Intézetnek szállítunk röntgen és adócsövek készítéséhez szükséges üvegballonokat és csöveket.”¹⁰⁰

Természetesen ezt az összetételt Veress Zoltán tovább javította, fejlesztette. „Ezt a feladatot megoldottam. Ennek jutalmazásaképpen 1955. március 15-én a II. fokozatú Kossuth-díjjal tüntettek ki.”¹⁰¹

A keményüveg sikeres hazai előállítása folytán lehetővé vált az Angliából és Hollandiából importált hasonló üvegfelesek mellőzése.¹⁰²

A keményüveg minőségének javítása érdekében Veress Zoltán kérte a kristályosodási kutatások megindításának engedélyezését is. A Magyar Tudományos Akadémia VI. osztályának felkérésére az Akadémiai Szakbizottság 1952. december 19-én ezt engedélyezte is. Miért volt erre szükség? „A keményüveg, különösen kis mennyiségben gyártva, a mésznátron üvegnél lényegesen több inhomogén részt tartalmaz. Ennek oka részben a kemencefalazat olvadás útján, részben az olvadt üveg egyes alkatrészeinek a felszínről való elpárolgása folytán előállott összetétel-változás. E hibaokozók tanulmányozása többoldalú kutatómunkát igényelt, többek közt az üveganyagból kikristályosodott üvegek vizsgálatát, amely mikroszkópiai vizsgálatokkal történik.”¹⁰³ E probléma megoldása mellett Veress Zoltán más irányban is továbbfejlesztette kristálykémiai kutatását. Felvételeket készített pl. kristályosodási folyamatokról, kristályokról, amely felvételek pl. a tudományos oktatás segítését is szolgálták. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ásvány- és Kőzettani Intézete 1954. július 2-án írt levelében megköszönte Veressnek a küldött mullit példányokat. „A felvétel kitűnő technikával és hozzáértéssel készült” – írták. A felvétel közepén átvonuló spirális „egy mullit tűn végigtekeredő repedés” –, amelyről maga

⁹⁷ 1951. aug. 25. Beszámoló az Üvegipari Központnak.

⁹⁸ U. o.

⁹⁹ U. o.

¹⁰⁰ U. o.

¹⁰¹ Veress Zoltán önéletrajzából. (1956. márc. 6.)

¹⁰² 1951. aug. 25. i. jelentés.

¹⁰³ Veress Zoltán önéletrajza. (1956. márc. 6.)

Veress is ezt mondta: „Igen ritka tünemény, pompás, szép látvány.”¹⁰⁴ Veress Zoltán, mint már az említett példa is mutatja, különleges ismerője a kristály-kémiának. Ezen a téren nevét hazánk határain túl is jól ismerik.¹⁰⁵

Még 1952-ben tervbe vette az üzem a hazai színesüvegek gyártástechnológiájának kidolgozását. Ezt a kérdést a külföldi nyersanyag kiküszöbölésével akarták megoldani. Az eddig pl. jelzőüveggént használt vörös üveg — ha Magyarországon állították elő — két üveglap volt, amelyet összeborítottak, miután belső felületét befestették vörösre. Ez pár hónap múlva kifakult. Színes üvegféleségeket külföldről hoztak be Magyarországra, így pl. a telefon-jelzőgombot Csehszlovákiából.¹⁰⁶ Az 1952-es év első félévétől megkezdtek az üzemben a színes üvegek hazai előállításának kidolgozását. Az 1954. III. 31-i mérlegbeszámoló már arról értesít bennünket, hogy bizonyos színesüvegek gyártását már átadták az ajkai és parádi üvegyáraknak, hogy megpróbálják azok nagyüzemi előállítását is.

Veress Zoltánhoz nemcsak az Iparági Igazgatóság fordult kérelemmel, pl. a színesüveg gyártását illetően, hanem mérnöktársai, ismerősei is. „Most foglalkozom a napszemüvegek hazai gyártásának megoldásával — írta ifj. Déry Attila —. A gyártás technológiai részét már megoldottam, csak az üvegösszetétel hiányzik még.”¹⁰⁷ Veress elküldte neki a kékes és barnás árnyalatú füstszínű üvegek összetételét.

Hogyan történhet a színesüvegekben a színezés?¹⁰⁸

1. A fémek oxidjaival, szilikátaival vagy egyéb sóival.
2. A szulfidokkal.
3. Kolloidális elosztású fémekkel.

„Az üvegek színe nemcsak a színező anyag tartalmától függ, hanem az üveg összetételétől és az olvadék lehűlési körülményei szerint is változhat. Ez utóbbi különösképpen olyan üvegek esetében áll fenn, melyet kolloidális elosztású fémek színeznék. Gyors lehűlésnél azok színtelenek, hosszabb lehűlésnél vagy lágyuláspontjukig való visszamelegítésnél az egyes esetekre jellemző színeződés alakul ki.”¹⁰⁹ Közvetlen színező anyagok: „CoO, NiO, Fe₂O₃, CuO, FeO, Cr₂O₃, CrO₃, MnO₂, UO₂ és alkáli, valamint földalkáli fémek szulfidjai.”¹¹⁰

1955: nyarától Kovács Géza fiatal vegyész-mérnök vette át Veress Zoltántól a színesüvegyártás problémáinak további megoldását. Veress Zoltán segítségével és irányításával jelentős eredményeket ért el és sikerült több olyan üvegféleséget előállítani, amelyből eddig behozatalra szorultunk. Így pl. kikísérletezett több árnyalatú füstszínű üveget, amelyet azonban az iparági vezetők nem értékelték, és így történhetett meg az, hogy 1956. nyarán az exportra kerülő Ikarus autóbuszaink számát azért nem tudták emelni illetékes szervek, mert jelentős összegbe került a buszok üvegezéséhez szükséges import füstszínű üveg. Holott ekkor már a karcagi kísérleti üvegyárban közel egy éve porosodott a raktárban a hazai nyersanyagból előállított, megfelelő színárnyalatú ol-

¹⁰⁴ 1954. júl. 2. Köszönőlevél.

¹⁰⁵ A Jászkunság c. folyóirat idézett cikke alapján.

¹⁰⁶ Kovács Géza vegyész-mérnök közlése.

¹⁰⁷ 1954. elején ifj. Déry Attila levele.

¹⁰⁸ 1956. júl. 4-i főmérnöki jelentés alapján.

¹⁰⁹ U. o.

¹¹⁰ U. o.

csó füstszínű üveg!¹¹¹ Még 1955. nyarán a fiatal mérnökök értekezletén Kovács Géza a rézrubin üvegek kidolgozási feladatát kapta: „kidolgozandó ipari alkalmazásnak megfelelően futtatott rubinüvegek összetétele. Leírandó az olvasztási, valamint kidolgozási és visszamelegítési technológiai folyamat a fázisonkénti hőfokadatokkal.”¹¹² A feladat megoldása még ez év őszén sikerült.

Közben már az überfang színek szokásos színárnyalatait nemcsak, hogy kikísérletezték, hanem átadták nagyüzemi gyártásra is. 1955. végén már — az itt felsoroltakon kívül — a következő színek előállításának kísérletezését vagy már próbagyártását kezdték meg: Rézrubin (világos és sötét), rózsaszín (nem aranyrubin), citromsárga, császárvörös (opak szelénrubin), opak kanárisárga, kék (legalább három árnyalatban), zöld (kb. négy színárnyalatban), ibolya (két színárnyalatban).¹¹³

A szelénrubin jelzőüveg gazdaságos előállítását is megoldották. Az előállításhoz szükséges színezőanyag ára az iparban használt szelénrubin színező anyagának (1 kg szelén: 693 Ft) 15–20%-a.¹¹⁴ 1956-ban a zöld és sárga jelzőüvegek megfelelő előállítási módjával foglalkoznak.

II. A kísérleti üzem második feladatul azt kapta, hogy foglalkozzék az üveggyárakban előforduló technológiai és műszaki hibák okozóinak megállapításával és kiküszöbölésével.¹¹⁵

Még 1951-ben meg kellett állapítani a főosztály megbízásából a Salgótarjánban készült opálüveg törékenységének az okát. Veress elemezte az elküldött mintát, és megállapította, „hogy az üvegből kikristályosodott kovasav okozza a törést, melynek hőtágulása nagyobb, mint az üvegé, s még ehhez járul a magas SiO_2 tartalom.”¹¹⁶ Egy másik példa: a Nyergesújfalusi Viscosa Gyár kérte Veress, hogy az üvegből készült szálvezető törési szálalékának csökkentését segítse elő. Veress válasza: „...rúdból hajlították azokat, igen erős feszültség keletkezett, e feszültség olyan nagy, hogy igen kis további feszültségtöbblet törést okoz.” — „e szálvezetők ólomüvegből vannak, ami indokolatlan... Küldünk keményüvegből néhány ilyen szálvezetőt kipróbálás végett.”¹¹⁷

Az üvegiparban vagy azzal összefüggésben lévő üzemek által beküldött hibavizsgálatok elvégzésére általában havi egy-két heti munkát fordítottak.

¹¹¹ 1956. nyarán szerzett ismereteim és Kovács Géza mérnök elbeszélése alapján.

¹¹² 1956. nov. 17-én benyújtott megoldás címmegjelölése.

¹¹³ 1956. első negyedévi beszámoló.

¹¹⁴ 1956. feladattervi visszatekintés.

¹¹⁵ A Jász-kunság c. folyóirat idézett cikke alapján.

¹¹⁶ 1951. aug. 25. Az üveggyár beszámolója.

¹¹⁷ 1952. ápr. 11. Veress válasza.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

A karcagi üvegyár létrejötte pillanatától fontos helyet töltött be a magyar üvegyipar történetében. A tűzállóüveg hazai előállítása már egymagában elegendő lett volna arra, hogy öregbítse a magyar üvegyárak hírnevét. Veress Zoltán állandó kísérletezése, kutatásainak sorozata azonban még tovább lendítette a karcagi üvegyár fejlődését. Az üzem működése igazán eredményessé az államosítás — főleg pedig a kísérleti üzemmé alakítás után vált.

1951. február 1-ével a karcagi üvegyár az ország üvegyárai között egyedülálló helyet biztosított magának. A karcagi kísérleti üzem az új üvegféleségek — keményüveg, színesüveg, stb. — előállításával, más üvegyáraknak nyújtott gyártástechnológiai segítséggel biztos záloga lett a magyar üvegyipar továbbfejlődésének.

HISTOIRE DE LA VERRERIE DE KARCAG

1940—1956.

par ELISABETH B. KOVÁCS

La révolution industrielle dans l'industrie du verre hongroise a atteint son point culminant dans les années 1920—1930. C'est alors que l'idée de la fabrication du verre ignifuge dans le pays fut soulevée en vue de satisfaire un besoin de plus en plus croissant. C'est à un ingénieur hongrois, Zoltán Veress, qu'appartient le mérite d'en avoir été le pionnier vers le milieu des années trente; le 18 juin 1936, il fonda à Budapest l'ERGON, entreprise de fabrication des verreries de laboratoire et d'éclairage. Cette petite usine pauvre en capitaux, privée de toute subvention efficace de l'État, put entrer en concurrence avec les produits de la fabrique d'L-na d'Iéna, grâce à la qualité excellente de ses fabrications.

En 1940, l'usine fut transportée à Karcag pour faciliter le passage au chauffage de gaz plus moderne, en utilisant le gaz naturel local. L'entreprise fut transformée en société anonyme, et la production fut élargie (à côté du verre ignifuge on a commencé à fabriquer des lampes de T. S. F.). Pendant la deuxième guerre mondiale, les produits de l'usine conquièrent le marché du pays, et firent une avance considérable aussi sur les marchés étrangers. Après la libération, la production fut reprise à l'initiative des ouvriers; avec l'aide de plus en plus croissante de l'État démocratique populaire on exécuta le renouvellement et le développement des moyens de production. En 1947, on introduisit l'emploi des fours de cuve basique, ce qui augmenta le volume de la production, et améliora aussi la qualité des produits fabriqués. Dans les années d'après la deuxième guerre mondiale, les relations de commerce extérieur de l'entreprise se sont particulièrement élargies (aussi bien dans les pays de démocratie populaire que dans les pays capitalistes). L'augmentation et le proportionnement des salaires furent également mis à l'ordre du jour.

Le travail de l'usine ne devint vraiment fructueux qu'après la nationalisation (le 5 décembre 1949), et sa transformation en usine d'expérimentation (le premier février 1951). En 1952, l'usine fut élargie à la suite des placements d'État considérables (1 163 000 forints), et en même temps l'équipement technique fut élevé au niveau le plus moderne. De cette manière il devint possible d'élaborer — sous la direction de Zoltán Veress — la technologie de plusieurs sortes de verre. Le problème de la production du verre appelé dur dans le pays, ainsi que celui du verre de couleur furent également résolus. Les moyens de fondage du verre à l'aide de l'énergie électrique furent expérimentés avec succès. L'usine de Karcag a contribué au développement de l'économie nationale hongroise en prêtant une assistance de technologie de fabrication aux autres verreries du pays. Par cela même la verrerie et usine d'expérimentation de Karcag s'est assurée une place unique parmi les verreries du pays, et elle est devenue la gage du développement ultérieur de l'industrie du verre.

ИСТОРИЯ СТЕКОЛЬНОГО ЗАВОДА В ГОРОДЕ КАРЦАГ

с 1940-го до 1956-го г.

Елизавета Б. Ковач:

Революция в венгерской стекольной промышленности кульминировала в 1920—30-ых годах. Тогда представился — для удовлетворения всё растущих потребностей — приступ к отечественному производству огнеупорного стекла. Пионер в этой области был в середине 30-ых годов инженер Зольтан ВЕРЕШШ, кто основал 18-го июня 1936-го года в Будапеште своё предприятие «Эргон», производящее лабораторные и осветительные стеклянные изделия. Это маленькое предприятие, распоряжающееся немногим капиталом, не имея действительной государственной поддержки, успешно соревновался с изделиями иенского завода вследствие выдающегося качества своей продукции.

В 1940-ом году перевел завод в г. Карцаг, чтобы могли переключаться с использованием тамошнего природного газа на современное отопление газом. Предприятие преобразовали в акционерное общество и производство расширяли. (Завод производил отныне кроме огнеупорного стекла и электронные лампы). Во время второй мировой войны изделия завода завоевали отечественный рынок и стремились вперёд и на зарубежных рынках. После освобождения по почину рабочих началось производство: при всё усиливающейся поддержке народно-демократического государства происходило обновление и развитие средств производства. В 1947-ом году перешли на употребление основной ванной печи, что увеличивало количество производства и улучшало качество изделий. В годы после второй мировой войны особенно расширились внешнеторговые связи фирмы (и с народно-демократическими, и с капиталистическими странами). Произошло и повышение и соразмерение заработной платы рабочих.

Действие завода становилось особенно успешным после национализации (5-го декабря 1949-го г.) и после превращения в опытный завод (1-го февраля 1951-го г.). Венгерское государство расширяло завод крупным капиталовложением (1,163,000 форинт) и повысило оборудование на современный технический уровень. Так стало возможным, чтобы завод разработал — под управлением Зольтана Вереши — технологию нескольких новых видов стекла. Разрешили проблему отечественного производства стекла средств связи (т. н. закалённого стекла), и цветного стекла. Испытывали способы плавки стекла электрической энергией. Завод способствовал развитию венгерского народного хозяйства и тем, что оказывал помощь и другим заводам производственной технологии. Стекольный и опытный завод в г. Карцаг обеспечил себе бесподобное место среди стекольных заводов страны и стал верным залогом дальнейшего развития венгерской стекольной промышленности.

TARTALOM:

	old.
<i>Bánkúti Imre</i> : Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526—1527	2
<i>B. Kovács Erzsébet</i> : A karcagi üveggyár története 1940—1956.	31

SOMMAIRE:

	page
<i>I. Bánkúti</i> : La lutte du peuple de l'Alföld contre les envahisseurs turcs apres la bataille de Mohács (1526—1527)	3
<i>Elisabeth B. Kovács</i> : Histoire de la verrerie de Karcag	31

СОДЕРЖАНИЕ:

	стр.
<i>Имре Банкути</i> : Борба народа большой венгерской низменности против турецких забобателей после сражения в Мохач (1526—1527)	3
<i>Елизабета Б. Ковач</i> : История стекольного завода в городе Карцаг с 1940-го по 1956-го г.	31